

JANA SLUNÉČKOVÁ

NEPRÁVNÍ
NORMATIVNÍ
SYSTÉMY
A SOCIALISTICKÉ
PRÁVO

UNIVERZITA KARLOVA, PRAHA 1978

JANA SEVČÁKOVÁ

NEPRÁVNÍ

NORMATIVNÍ

SYSTÉMY

A SOCIÁLISTICKÉ

PRÁVO

OBSAH

I. KAPITOLA

K historickému vývoji normativních společenských systémů	11
--	----

II. KAPITOLA

Neprávní normativní systémy socialistické společnosti a právo	31
1. Některé politické normy	32
2. Socialistická morálka	40
3. Technické normy se sociálním dopadem	52
4. Normy slušného chování	58
5. Obyčeje, obřady	60
6. Tradice	71
7. Pravidla socialistického soužití	74

III. KAPITOLA

Odumírání práva a vznik pravidel komunistického soužití	81
---	----

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРВАЯ ГЛАВА

К вопросу исторического развития нормативных общественных систем	11
--	----

ВТОРАЯ ГЛАВА

Неправовые нормативные системы социалистического общества и право	31
1. Некоторые политические нормы	32
2. Социалистическая нравственность	40
3. Технические нормы с социальным воздействием	52
4. Нормы общественного испытании	58
5. Обычаи, обряды	60
6. Традиции	71
7. Правила социалистического общежития	74

ТРЕТЬЯ ГЛАВА

Отмирание права и становление правил коммунистического общежития	81
--	----

Výstavba rozvinuté socialistické společnosti a s tím související rozvíjení, upevňování a prohlubování socialistických společenských vztahů ve všech jejich rovinách a stránkách zahrnuje neodmyslitelně i formování socialisticky myslícího, jednajícího a žijícího člověka. Neoddělitelnou součástí výstavby této společnosti je tedy i výchova lidí, kteří v ní žijí.

Komunisté vždy odmítali názor, který se spolu s jinými obhájci buržoazní společnosti snažil vstřípit dělnictvu i T. G. Masaryk, že totiž pro novou, socialistickou společnost je nutno nejprve vychovat lidi a že teprve na základě toho bude možné společnost změnit. Komunisté odmítali a odmítají tento názor, protože ve skutečnosti spojuje zásadní přeměnu společnosti s nespílitelnou podmínkou. Nelze totiž zásadně změnit lidi, pokud existující, to znamená kapitalistické poměry takovou přeměnu brzdí nebo přímo znemožňují a vychovávají svým působením (jde o objektivní působení objektivních společenských poměrů, vůbec už nehovořím o charakteru buržoazních a proburžoazních výchovných institucí) lidi „ke svému obrazu“.

Z toho ale vyplývá, že zásadní, revoluční, socialistická přeměna poměrů je možná jen jako výsledek činnosti a boje nikoli ideálních, ale skutečných lidí, vyrostlých ve staré společnosti a touto společností poznamenaných nejedním mateřským znaménkem. Tito naprosto ne dokonalí lidé však jsou přes všechny své nedostatky schopni vytvořit to nejušlechtlejší dílo v lidských dějinách, nejlidštější, to je socialistické poměry, protože jsou k této převratné činnosti vedeni silou svých vlastních materiálních zájmů. Přirozeně ne všichni lidé, ne všechny společenské skupiny mají tuto tvůrčí schopnost, protože ne všichni lidé žijící a vyrůstající ve staré kapitalistické společnosti mají stejné materiální zájmy. Jestliže totiž všichni žijí v téže společnosti, pak v ní nutně nezaujmají stejné místo. A rozdílné postavení, jež lidé zejména jako příslušníci určité třídy zaujmají v kapitalistické společnosti, podmiňuje jejich rozdílný objektivní vztah k ní a rozdílné nebo přímo protikladné třídní zájmy. Dělnická třída je nositelem materiálních zájmů, které tuto třídu stimulují k revolučnímu činu, jehož výsledkem jsou koneckonců nové, socialistické společenské poměry.

Bylo by ovšem nesprávné chápat tento vztah mezi změnou poměrů a změnou lidí mechanicky a zjednodušeně. Ve skutečnosti jde o vztah dialektický. Noví lidé s novými vlastnostmi nezačínají vyrůstat teprve poté, co je přeměna poměrů plně dokončena (ostatně o „ukončeném vývoji poměrů“ můžeme hovořit právě tak málo jako o ukončeném vývoji vůbec), ale již v procesu a praxi jejich vytváření. Výchova lidí socialistického charakteru se nestává reálným cílem až poté, co nové poměry nabyly definitivní, hotové či přesněji řečeno zralé podoby. Prvním krokem k této výchově (a v jistém smyslu krokem rozhodujícím) je již v podmínkách

staré společnosti vytvoření předvoje a předobrazu nového života marxisticko-leninské strany dělnické třídy. Také dělnická třída si, zejména vlivem svých třídních zájmů a zkušeností z třídních bojů, osvojuje morální vlastnosti odlišné od morálky buržoazní a maloburžoazní, takové principy jako je proletářská třídní solidarita a soudružská pomoc, smysl pro zájmy kolektivu, internacionalismu, revoluční disciplínu, smysl pro rovnoprávnost a vzájemnou úctu muže a ženy atd. Zejména samotná socialistická revoluce a výstavba nové společnosti je pak školou nového člověka, nového poměru ke společnosti a celospolečenským zájmům, k socialismu a jeho hodnotám, k práci, k rodině, k internacionalismu atd.

Ani u nás nejde tedy o to, abychom teprve v etapě rozvinuté socialistické společnosti zahájili formování socialistického člověka, ale jednak o důsledné využití možností, které nám pro realizaci takového cíle poskytuje dosažený stupeň vývoje společnosti, jednak o posílení a prohloubení socialistické kvality společenských vztahů na základě dalšího rozvoje socialistického uvědomění lidí, budujících tuto společnost.

Základem nových, socialistických společenských vztahů jsou socialistické poměry ekonomické, to je nejen socialistické vlastnictví výrobních prostředků, ale ekonomické poměry ve všech jejich podobách a dimenzích. To ovšem neznamená, že nové společenské poměry lze na jejich ekonomickou základnu redukovat. Nové poměry, jež umožňují formování socialisticky myslícího, jednajícího a žijícího člověka, tvoří nejen ekonomický základ, ale i vše, co z tohoto základu a na něm ve společnosti vyrůstá.

Být marxistou a skutečným materialistou vůbec neznamená podceňovat úlohu společenského vědomí a jeho vliv na lidské jednání, ale znamená to povinnost hledat za idejemi, rozhodnutími a jinými ideovými hybnými silami lidského jednání hybné síly materiální povahy. Skutečný materialista vědomí nepodceňuje, tak jako nepodceňuje fakta, ale interpretuje materialisticky jeho vznik, obsah a vliv na lidské jednání.

Zkoumat podmínky pro formování socialisticky myslících, jednajících a žijících lidí znamená hledat tyto podmínky především v oblasti společenského bytí, ale také v oblasti *společenského* vědomí a v neposlední řadě i tam, kde se realizuje dialektický vztah společenského bytí a společenského vědomí, to znamená v oblasti působení různých forem společenského vědomí na vědomí a hlavně jednání lidí — skupin i jednotlivců, v oblasti lidské praxe.

Vytvářet a dotvářet podmínky pro výchovu socialistického člověka znamená tedy také vytvářet podmínky pro vznik a reálný vliv takových forem společenského vědomí, schopných stimulovat a regulovat vědomí, jednání a život příslušníků socialistické společnosti.

Tyto různé formy společenského vědomí jsou odrazem společenského bytí v hlavách lidí, v tom je základní příčina jejich vzniku a existence.

Ale za prvé, tímto odrazem společenského bytí ve vědomí lidí nerozumím jen odraz vznikající spontánně, na základě ryze empirického poznání, a tudíž odraz povrchní a rodící živelnou praxi, ale také odraz opřený o vědeckou metodu poznání, odraz podstaty společenských jevů, a tedy odraz vznikající uvědoměle a podmiňující uvědomělost v myšlení i jednání lidí.

Za druhé, společenské vědomí není jen souhrnem paralelně vznikajících a bezprostředních odrazů různých stránek společenského bytí ve vědomí lidí, ale i odrazem zprostředkovaným v tom smyslu, že existují vzájemné korelace růstu mezi různými formami společenského vědomí, že jedna forma poskytuje pomoc, prostředky i své výsledky druhé formě, která tím získává nové možnosti.

Za třetí, obsahem společenského vědomí není jen odraz objektivně se vyvíjejícího světa, ale i odraz lidského cílevědomého a současně též předmětného (objektivního) působení na svět a jeho vývoj, tedy odraz *lidské praxe*. Lidská praxe je cílevědomou a zároveň předmětnou realizací lidského poznání světa, je cílem poznání, ale zároveň i jeho předmětem. Praxe je tedy v tomto smyslu součástí společenského bytí a je tedy jako taková zase odrážena různými formami společenského vědomí.

Tyto úvahy z oblasti filozofie dějin a společnosti jsou — podle mého názoru — nutným předpokladem vědeckého přístupu k analýze a klasifikaci různých forem společenského vědomí, které tvoří součást podmínek formování vědomí lidí vyspělé socialistické společnosti.

Umožňují nám pochopit předně význam forem společenského vědomí, které motivují a regulují lidské jednání a v rámci toho i těch, jež *mají normativní charakter, protože explicitně formulují obecná pravidla jednání*.

Dále tyto úvahy umožňují pochopit dialektiku ve vzájemných vztazích těchto forem společenského vědomí a společenského bytí (které je podmiňuje), jakož i dialektiku forem společenského vědomí a lidské praxe.

A konečně nám umožňují pochopit to, co nazývám „*normativními systémy*“, jejich společenskou podmíněnost i společenské působení.

Hovořím-li o normativních systémech, pak tím mám na mysli ty formy společenského vědomí, které obsahují nejen implicitně, ale i explicitně pravidla lidského chování a jednání, příkazy, zákazy, meze a ideové podněty určité lidské činnosti. Každá forma společenského vědomí má ve vztahu k lidskému jednání stimulující nebo regulující funkci, ať již je tato funkce vyjádřena jakkoli (anebo jakkoli zakamuflována a nenápadná). Ale o normativních systémech hovořím tam, kde tato stimulace nebo regulace má výslovně podobu obecně platné (ev. obecně závazné) normy.

Slovem „systém“ pak v užším smyslu rozumím zvláštní kvalitu vzájemných vztahů mezi těmito normami i vztahů mezi jednotlivými normami a jejich souhrnem, jednotu částí i celku, vzájemnou logickou návaznost a skloubenost i zpětné vazby mezi normami.

V širším smyslu však do tohoto pojmu normativní systém zahrnují i materiální souvislosti dané formy společenského vědomí, za prvé materiální podmíněnost daných norem v souhrnu i v jednotlivých částech a za druhé, reálné působení těchto norem ve skutečném regulovaném a stimulovaném lidském jednání, akceptaci norem, která jim dává reálný život. Zejména je nutno brát v úvahu ty účinky norem ve skutečném životě, jež zpětně působí na normu samotnou, to znamená účinky, jež nejen ověřují její životnost, ale také reprodukují a dotvářejí podmínky jejich života a působení.

Jinak řečeno — v tomto širším smyslu jde o normativní systém jako lidský výtvar (jenž je výsledkem dialektické jednoty objektivního procesu a lidské praxe), který sám utváří, eventuálně vybírá lidi k svému obrazu a který opravdu účinně stimuluje a reguluje lidské jednání.

Je přirozené, že v řadě takových normativních systémů zaujímá prvořadé místo právo. Ale to je normativní systém, jehož význam byl již často zdůrazněn a jenž je intenzívně vědecky zkoumán. Proto převážně věnuji pozornost těm normativním systémům, jejichž studium postoupilo zatím méně daleko nebo jejichž význam zatím nebyl náležitě doceněn, tj. normativním systémům mimo rámec práva.

I. KAPITOLA

K HISTORICKÉMU VÝVOJI NORMATIVNÍCH SPOLEČENSKÝCH SYSTÉMŮ

V socialistické společnosti není právo jediným a výlučným normativním systémem. Vedle práva existují a jednání lidí ovlivňují i další normativní systémy, jako je např. morálka, politické normy, normy slušnosti atd.

Konkrétní obsah a formy norem tvořících jednotlivé vzájemně se překrývající, doplňující a i protikladně působící normativní systémy socialistické společnosti (a každé společnosti) nejsou provždy dané a neměnné. Vyvíjejí se jak působením měnících se ekonomických a dalších objektivních společenských podmínek na normativní systém (v jeho celku i částech), tak i působením vnitřních a vnějších rozporů samotného společenského vědomí (tj. vzájemným vlivem jednotlivých normativních systémů i působením zákonitosti relativně autonomního vývoje daného systému samotného).

Socialismus, který je nižší fází komunismu, je třeba zkoumat „jako něco, co se vyvíjí z kapitalismu,“¹ napsal Lenin.

Vědomí socialistické společnosti (přesněji obecné vědomí socialistické společnosti) zaostává za jejím bytím a normativní systémy spjaté se socialismem jsou stále ještě ovlivňovány působením normativních systémů a ideologií přežívajících z minulosti, z předchozích společenských řádů. Vedle toho na vznik a vývoj nových normativních systémů působí dialektická protikladnost samotné socialistické společnosti, retardační možnosti plynoucí z regresivních stránek těchto rozporů a také ony meze, jež plynou z toho, že společnost není zatím s to uplatnit princip rozdělování podle potřeb.

Normativní systémy různých společností (v dějinách i přítomnosti) jsou nejen objektivně rozdílné, ale i nazírání na ně se liší. Obojí rozdíly — to jest jak v objektivním charakteru systémů, tak i nazírání na ně — jsou podmíněny konkrétně společensky a historicky. Při zkoumání těchto his-

¹ V. I. Lenin: Stát a revoluce. Praha 1949, str. 98.

toricky a společensky podmíněných normativních systémů a nazírání na ně musíme rozlišovat mezi: za první, situací, kdy sám obsah je jednotný a nediferencovaný, kdy samo množství systémů je historicky omezeno a kdy složitost společenské struktury a mnohotvárnost společenského vývoje nedosáhla takového stupně, aby se musely konstituovat normativní systémy nové a za druhé, situací, kdy tento nový, vznikající a již existující obsah je halen do staré formy nebo kdy obsah z určitého důvodu nedospěl k formální emancipaci, k formálnímu osamostatnění. Jednodušeji a konkrétněji řečeno: např. musíme si klást otázku, zda náboženství je všezahrnujícím normativním systémem proto, že jiných systémů není zapotřebí, anebo proto, že v určité etapě společenského vývoje mají i „světské“ normativní systémy nutně formu náboženství.

Ve své práci bych chtěla ze zcela pochopitelných důvodů položit důraz na *obsahovou* stránku vzniku a vývoje normativních systémů, na proces jejich faktického zdroje a emancipace (vůči jiným normativním systémům) a obsahovou „*dělbou práce*“ mezi nimi. Tam, kde se skutečný nový obsah halí z těch či oněch důvodů starou tradiční formou, výslovně na tento fakt upozorním.

Obecně lze říci — a v dalších částech této kapitoly se to také pokusím dokázat — že vznik nových normativních systémů, jejich členitost a mnohotvárnost jsou podmíněny v historickém vývoji společnosti rostoucí členitostí sociální struktury (determinované koneckonců rozvojem dělby práce), rostoucí složitostí společenských vztahů, mnohotvárností mezilidských kontaktů a interakcí, rostoucím bohatstvím forem, v nichž se uskutečňuje dynamika společnosti vůbec a lidské jednání zejména.

Z tohoto hlediska jsou dějiny lidské společnosti dějinami vzniku obměn i zániku normativních systémů regulujících a motivujících lidské jednání. Poznání zatím nejvyššího stupně tohoto vývoje — normativních systémů socialistické společnosti — je užitečným a metodologicky plodným východiskem pro historickou analýzu vývoje normativních systémů předsocialistického období. Ale zároveň pokládám za velmi prospěšné, jestliže ukáží na základě alespoň stručného zkoumání dějin normativních systémů na místo, které v tomto historickém vývoji zaujímá socialismus a jemu odpovídající normativní systémy.

1. ROD, TRÍDA, STÁT A PRAVIDLA CHOVÁNÍ

Jestliže budeme abstrahovat od onoho období, kdy člověk byl pouhým produktem a součástí přírody a soustředíme se na zkoumání člověka, který se jako bytost vyrábějící stal zároveň pro-

duktem a součástí společnosti, pak je možno říci, že již v nejnižším stadiu rodové společnosti vznikají mezi lidmi vztahy často se opakující. Pro opakující se vztah mezi lidmi se ustaluje i pravidlo chování postupně uznávané za vyhovující, které se časem stává pravidlem závazným.

S rozvojem primitivní výroby dochází ke značnému rozvoji vztahů mezi lidmi, k nutnosti fixace výrobních postupů atd. Zároveň se rodí i těmto vztahům odpovídající a tyto vztahy regulující pravidla chování.

Tak dříve než soukromé vlastnictví, třídy, stát a právo vznikají ve společnosti sociální pravidla chování, která jsou obecně závazná.²

Zrod opakujících se vztahů mezi lidmi byl zcela živelný. Členové společnosti si nepředstavovali souhrn vztahů, ve kterých žili, jako něco určitého, uceleného, prodchnutého určitou zásadou, naopak nevědomky se přizpůsobovali těmto vztahům a neměli o nich jako o zvláštních historických vztazích žádné představy.³

Vzhledem k nízkému stupni společenské výroby bylo dodržení pravidel chování v rodové společnosti otázkou života a smrti. Příslušník rodu byl zcela integrován do života rodu, byl zcela závislý na společnosti. Rod chování a rozhodování příslušníků společnosti plně ovlivňoval a prostřednictvím rodových institucí působil tak, že příslušníci rodu se zcela ztotožňovali s rodovými normativními systémy. Příslušník rodu vystupoval proto vždy jako člen společnosti. Neměl jiné volby, než spontánně dodržovat pravidla chování rodu dobrovolně.

Postupem dělby práce dochází ke vzniku společenských tříd, jejichž postavení v ekonomice se vzájemně liší. Pokud si třída či skupina vytváří vlastní normativní systém, je jeho zrod stále ještě výsledkem živelně probíhajícího procesu, je živelným reflexem postavení třídy či skupiny v ekonomice — ostatně nepřiliš složité. Ale rozdílnost třídního postavení v sobě obsahuje i možnost rozdílných norem chování a vzniku protikladných normativních systémů.

² „Po mnohá tisíciletí předtím už lidé nejrůznějších starých kultur měli své vlastní osobní předměty, zvláště oděv, nástroje, zbraně a šperky. Měli je tak, že náležely výlučně jim a že s nimi mohli naložit jakkoli. A nejen oni sami měli o svém poměru k těmto věcem takovéto představy a prožívali příslušné pocity „vlastnické“, nýbrž všichni ostatní tyto představy, pocity a zážitky uznávali a respektovali. Vlastnictví věcí movitých, a to v první řadě věcí osobně užívaných, náleží takto už paleolitu. A je to jasné vlastnictví individuální. Současně asi rostly v jednotlivých skupinách lidí, žijících spolu v paleolitických jeskyních, jamách a chatrčích a spolu lovících a bojujících, pocity, zážitky a představy zatím sice asi velmi nejasné, ale pohybující se v téže linii společensky — funkční, právě co do oněch jeskyní, jam a chatrčí, ba možná už i co do jistých obvodů lesních, stepních a vodních, z nichž se ta která skupina živila — povstávají zárodky vlastnictví k půdě, k nemovitostem. Bude to jasné vlastnictví kolektivní, až věc jednou, po tisíciletích dospěje k jasnějším formám a k patřičnému uvědomění.“ (Václav Vaněček: Počátky práva a státu v Československu. Praha 1946, str. 47.)

³ Viz V. I. Lenin: Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům. Praha 1949, str. 12–13.

Třída či sociální entita s vlastními normativními systémy, požaduje od svých příslušníků poslušnost vůči nim. Jedinec se dostává ve svém rozhodování a chování pod vliv skupinových institucí a pod vliv členů skupiny, víceméně se se skupinovými normativními systémy ztotožňuje. Toto ztotožnění je tím intenzivnější, čím více je jedinec pohlčován skupinovým prostředím. Naopak slábne úměrně tomu, nakolik se z života prostředí skupiny vzdaluje a nakolik je pohlčován jiným prostředím.

Po vzniku státu si panující třída postupně vyhraněně počíná uvědomovat „ideologické společenské vztahy (tj. takové, které před svým utvářením procházejí vědomím lidí) ...“⁴

Pravidla chování, která mají zajistit její vedoucí postavení ve společnosti, ochránit majetek soukromých vlastníků výrobních prostředků a přispět k zachování společenského řádu zakotvuje jako normy práva.

Tak vzniká další normativní systém,⁵ který se od ostatních odlišuje tím, že:

- ve společnosti zpravidla existuje jen právo jediného typu, jež svou třídní podstatou *odpovídá* státu daného typu,

- právo je spjato se státem, *závisí* na státu. Právními jsou jen ty normy, jež mají příslušnou státem uznanou formu (pramenů práva ve formálním smyslu) a jejichž dodržování je vynutitelné státní mocí. Z toho vyplývá výlučnost práva a tímto rysem se právo podobá státu. To rovněž podmiňuje určitou vnitřní logickou jednotu platného práva, i když se v právu samotném (avšak specifickým způsobem) projevují třídní rozpory,

- normy práva vyjadřují ve své podstatě *zájem* panující třídy a ovšem i její vůli ovlivňovanou tím, jak třída svůj zájem chápe a poznává. Právo vyjadřuje v nejlepším případě *obecný* zájem panující třídy, zjednodušeně řečeno, zájem této třídy jako celku. Přitom ovšem jsou normy práva celospolečensky závazné, mají *obecnou závaznost* při řešení všech konkrétních případů v normě obecně zahrnutých.

Pojmy a normy neprávních normativních systémů nejsou jen vyjádřením individuálních nebo zvláštních zájmů jedinců nebo parciálních skupin patřících k entitě, jež je sociálním nositelem systému. Vyjadřují spíše obecný zájem skupiny, eventuálně její představu o tomto obecném zájmu. (Poznání těchto zájmů skupinou je ovšem složitý problém. Není ryze gno-

⁴ V. I. Lenin, citovaná práce, str. 13.

⁵ Václav Vaněček rozebírá z historického hlediska velice dlouhou etapu vzniku práva. Poukazuje na fakt, že právní pravidla chování se vyvíjela k dnešnímu pojetí po značně dlouhou dobu. Zejména trestání (hodnocení a sankce následující po trestném činu) dospělo ke skutečné právní podobě (v dnešním slova smyslu) mnohem pomaleji než právní regulace např. majetkových vztahů, „... probouzející se trestní zájem primitivního státu není daleko ještě tak intenzivní, aby se projevil veřejnou iniciativou ke stíhání delikventa. Kníže trestá jen tam, kde ho poškozený o to žádá, a nejspíše asi tam, kde je mu delikvent k potrestání, ať už z příčin jakýchkoli, přímo dodán“. Václav Vaněček, citovaná práce, str. 82.

zeologickou záležitostí, ale je to sociálně podmíněný jev. A v této sociální podmíněnosti poznání má svůj podíl jak vnitřní členitost příslušníka skupiny, jak její vnitřní sociální struktura, tak i struktura zájmů a dialektika obecných, zvláštních a individuálních zájmů. Sociologie poznání — to nejsou jen sociální možnosti a stimuly poznání, to jsou i jeho sociální meze a překážky.)

Rozdílným postavením tříd v ekonomické i sociální struktuře společností a členitostí, jakož i vnitřní dialektickou rozporností vnitřní sociální struktury tříd samotných jsou podmíněny i rozdíly v ideologii a vědomí těchto tříd. Na každém stupni společenského vývoje lze konstatovat určité rozpory mezi politickým, morálním, právním aj. vědomím různých tříd a *uvnitř* politického, morálního, právního a jiného vědomí různých tříd, vrstev či skupin společnosti, jimiž je podmíněna i rozdílnost jednotlivých skupinových normativních systémů.

Panující třída, ve snaze tlumit odpor ovládaných tříd, se snaží ovlivnit vývoj jejich třídní ideologie a skupinových normativních systémů zejména pomocí práva a své vlastní ideologie.

V předkapitalistických společnostech se třídnost projevuje a zároveň je zvláštním způsobem zastírána formální nerovností mezi lidmi. Třídnost se tu projevuje tím, že panující třídy představují formálně privilegované skupiny. A zastíráno je tu třídní rozdělení právě tím, že formální nerovnost zatlačuje do pozadí problém nerovnosti ekonomické (viz např. stavovské uspořádání a rozdílné právní, sociální a materiální postavení stavů za feudalismu). Zároveň se tento stav společnosti projevuje v její oficiální ideologii, v náboženství.

Náboženství je ideálním a idealizovaným, na nebesa přeneseným obrazem předkapitalistické společnosti a zároveň i jejím ideologickým ospravedlněním: pozemská nerovnost je jen uplatněním nadpozemské nerovnosti jako ideálního vzoru.

Ovšem náboženství není svým vlivem a významem omezeno jen na předkapitalistické společnosti. Svůj vliv na vědomí lidí, vliv odpovídající zájmům vykořisťovatelských tříd vykonává i v kapitalismu a jeho přežitky nelze podceňovat ani v naší společnosti, jejíž socialistický charakter je nerozlučně spjat s překonáním společenských předpokladů náboženství.

Zvláštností marxistické kritiky náboženství je to, že náboženství nepokládá za prostý klam a omyl. Náboženství je klam a omyl, jenž je společensky podmíněn co do svého *vzniku, obsahu i vlivu*. Klasicky tuto společenskou podstatu náboženství vyjádřil Karel Marx ve svém úvodu Ke kritice Hegelovy filozofie práva, kde napsal: „Náboženství je uskutečněním lidské bytosti ve fantasii, protože lidská bytost nemá žádné pravé skutečnosti. Boj proti náboženství je tedy přímo bojem proti onomu světu, jehož je náboženství duchovním aromatem.

Náboženská bída je jednak výrazem skutečné bída, jednak protestem proti této bídě. Náboženství je povzdechem utlačovaného tvora, citem bezcitného světa, duchem bezduchých poměrů. Je opiem lidu.

Odstranění náboženství jako iluzorního štěstí lidu je požadavkem jeho skutečného štěstí...⁶

Náboženství je opiem lidu. Ale to znamená, že je nerozlučně spjata s existencí společenských skupin, jež mají potřebu toto opium lidu podávat a současně se situací, kdy se alespoň část společnosti nachází v takovém postavení, že má potřebu je přijímat.

Specifickým rysem náboženství (zejména v Evropě), kterého používá panující třída jako své ideologie, je jasně vystupující dvojí tvář hlásané morálky. To, co je morální a co se proto doporučuje utlačovaným a vykořisťovaným, se již nedoporučuje vykořisťovatelům, protože postavení příslušníků panující třídy je zcela odlišné od postavení ostatních příslušníků společnosti, je vyšší, dané bohem.⁷

Pravidla chování, hlásaná kněžími jako pravidla určená bohem, nutně ovlivňovala normativní systémy všech společenských tříd a vrstev (zejména však tříd vykořisťovaných). Každý odpor proti těmto oficiálním pravidlům chování byl označován „za protivení se bohu“ (v období feudalismu i za „kacířství“) a byl přísně trestán.

Avšak i v období otrokářského řádu i v období feudalismu vzniká opozice proti panující třídě a tudíž její ideologii, třebaže v podmínkách univerzálního vlivu náboženství má tato opozice sama náboženskou formu. Boj této opozice se odrazil i ve změně obsahu normativních systémů potlačovaných tříd,⁸ i když tento nový obsah měl nejednou formu návratu k původnímu, nezkaženému náboženství.

⁶ Marx—Engels: O historickém materialismu. Praha 1951, str. 29.

⁷ Každá duše vrchnostem poddána buď. Neboť není vrchnosti jediné od Boha a kteréž jsou, od Boha zřízené jsou. A protože kdož se vrchnosti protiví, Božímu zřízení se protiví... Neboť (vrchnost) Boží zajisté služebník jest tobě k dobrému. Pakli bys zle činil, boj se, neboť ne nadarmo nese meč. Boží zajisté služebník jest mstitel zůřivý nad tím, kdož zle činí. Bible kralická, Epištola k Římanům, kap. XIII. 1, V. 1. 2. H

⁸ Zcela nové svým obsahem normy vznikají např. v období husitských válek ve městě Táboře. Snahy husitů směřují dokonce ke zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Existují u nich i republikánské tendence. Tyto snahy a tendence nutně ovlivnily vznik obsahově nových pravidel chování. Jestliže se vzniklá pravidla chování (zejména morálky) halila pod náboženskou rouškou, šlo nikoliv o opravy náboženství, ale o třídní rozpory, které se projeví v ideologii té které třídy (společenské entity) — viz B. Engels: Německá selská válka. Svoboda, Praha 1949, str. 28—29, str. 36—40.

2. PRAVIDLA CHOVÁNÍ A NÁBOŽENSTVÍ

Z toho, co bylo uvedeno výše, vyplývá, že náboženství není jen určitým souhrnem představ nebo pravidel chování. Nedílnou součástí a přímo pojmovým znakem náboženství je jeho společenský charakter a společenská funkce. Není jen výrazem určitého vztahu člověka k přírodě, ale především ke společnosti. Určitá podoba vztahu člověka k přírodě se stává náboženstvím v pravém smyslu toho slova teprve v určitém společenském kontextu, především v kontextu ovládání a vykořisťování člověka člověkem. (Do této doby hovoříme o kultu.)

Ale není-li náboženství *jen* souhrnem představ o světě, je *také* jejich souhrnem. Stvořil-li bohy strach, pak to byl v konečné podobě strach ze slepě působících sil, ale také strach z přírody, ze smrti, z nemoci, z hladu, strach ze všeho neznámého. Jinými slovy — nelze-li náboženství plně vysvětlit a překonat bez poznání jeho společenských zdrojů, pak je nelze vysvětlit ani bez poznání zdrojů ideových, gnoseologických a psychologických.

Vznik náboženství a náboženstvím využitých představ o světě, podmíněných jeho omezeným poznáním a neznalostí a vznik tomu odpovídajících pravidel chování, historicky předcházejí onomu stadiu, kdy je jich využito jako opia lidu.

Tyto představy ovšem nevznikly současně se vznikem člověka jako biologického druhu, jako produktu a součásti přírody, člověka, který sbírá „dary přírody“ nebo si z nich dělá i zásoby, ale zatím nevyrábí. Člověk nebyl ještě schopen uvědomit si své vztahy k jiným lidem a k přírodě a nemohl si je tudíž ani promítnout do jakékoli formy náboženské víry, byť jakkoli elementární a primitivní. „K tomu, aby mohlo vzniknout náboženství, byla nutná širší společenská základna, složitější společenské vztahy.“⁹

Ke vzniku náboženských představ dochází tehdy, když se člověk vydělil z přírody, když polozvířecí existence člověka je nahrazena určitým primitivním společenstvím lidí, kteří již vynalezli některé pracovní nástroje. Lidé, živící se primitivním lovem a žijící polousedlým způsobem života v jeskyních a jamách, zkoumají již příznaky provázející zrození a smrt, sní ve spánku o zjevování se zvířat a „zdvojení“.

Rodová společnost nezná ještě dělení společnosti na antagonistické třídy. Lidé jsou organizováni na základě příbuzenských, pohlavních a věkových svazků. Specializace, vyplývající z užívání nástrojů určených k lovu, je otázkou, ve vztahu k lidské organizaci, zcela podružnou. I náboženství

⁹ A. Donini: Studie z dějin náboženství. Praha 1961, str. 19.

této formy rodové společnosti je založeno na obdobných svazcích příbuzenských, pohlavních a věkových, přenesených do světa fantastických vztahů, ve kterých se projevuje bezmocnost kmene vůči přírodě a jeho nejistá budoucnost.

V tomto období je obživa člověka-lovce závislá na ulovení zvířete (zpravidla toho zvířete, jehož stáda jsou v okolí nejpočetnější). Člověk, který loví ještě primitivním způsobem, se považuje za tvora velmi podobného zvířeti. Divoké kmeny se proto cítí spojeny se zvířaty pouty pokrevního příbuzenství. Z hlediska dějin náboženství je toto období nazýváno totemismem.

G. V. Plechanov píše: „Pro totemismus je příznačná víra v příbuzenství mezi určitým pokrevním svazkem lidí a určitým druhem zvířat.“¹⁰

V pozdějším období totemismu vztahy mezi všemi, jež ovládají praktický život primitivního člověka, začínají být chápány jako vztahy mezi lidmi. Toto období je charakterizováno vznikem „ideje duše“. Lidé, kteří si nedovedou vysvětlit podstatu snů, se domnívají, že duše člověka se odděluje od těla a je schopna samostatného života. Bedřich Engels ve své práci Ludvík Feuerbach napsal: „Již v dávných dobách, kdy lidé ještě nevěděli vůbec nic o stavbě svého vlastního těla a kdy pod vlivem snů dospěli k představě, že jejich myšlení a žití není činnost jejich těla, nýbrž činnost zvláštní duše, která v tomto těle přebývá a opouští je při smrti — již od těchto dob museli přemýšlet o poměru této duše k vnějšímu světu. Jestliže se duše po smrti oddělovala od světa a žila dále, nemělo smyslu jí přibásňovat ještě zvláštní smrt, tak vznikla představa o její nesmrtnosti, na tomto stupni vývoje se představa naprosto nejvíce jako útěcha, nýbrž jako osud, proti němuž se nedá nic dělat, a je dost často, např. u Řeků, opravdovým neštěstím. Nudná představa osobní nesmrtnosti nevznikla vůbec z potřeby náboženské útěchy, nýbrž z rozpaků, které pramenily ze stejné všeobecné omezenosti, z rozpaků, co počít po smrti těla s duší, jejíž existenci jsme už uznali.“¹¹

¹⁰ G. V. Plechanov: Vybrané filosofické spisy III. Praha 1961, str. 311. Na stránce 312 pak uvádí Plechanov příklad, který názorně dovozuje podstatu totemismu: „Dejme tomu, že některý klan považuje za svůj totem želvu. Je pak přesvědčen, že želva je s ním spojena pokrevním příbuzenstvím a proto, že mu nejenom nebude škodit, nýbrž naopak bude poskytovat všem jeho příslušníkům ochranu všeho druhu. Příslušníci klanu nesmějí zase škodit želvě. Zabít ji je hřích a najde-li někdo náhodou mrtvou želvu, je povinen ji pohřbit se všemi obřady, jaké se konají při pohřbu příslušníků klanu. Musí-li člověk v nejvyšší nouzi — dejme tomu z hladu — zabít želvu, je povinen se jí slavnostně omluvit za tuto zjevnou neúctu. Tak domorodci na ostrově Samoa, kteří za svůj totem považují želvu, nás ujišťují, že kdyby se někdo z nich odvážil pozít želviho masa, jistě by onemocněl. Dodávají, že nejdříve sami slyšeli, jak kdosi, kdo byl v těle takového nemocného, říkal: „Snědl mě, proto ho zabiji.“ Je zřejmé, že mluvil duch snědené želvy. Zato, dovedou-li lidé cítit svůj totem, je k nim velmi štědrý.“

¹¹ K. Marx, B. Engels: Vybrané spisy II. Praha 1958, str. 382. Jakmile však idea duše proniká do ideologie, jakmile nabývá přesných ideologických rysů, mění se v kon-

Tato představa o oddělení duše od těla jde tak daleko, že člověk, který pozoruje svá přání a svá jednání, považuje pro něho nevysvětlitelné přírodní jevy za projevy a úkony jisté nadpřirozené bytosti. „Snad to zní jako paradox,“ volá Plechanov, „ale je tomu skutečně tak: lov jako pramen obživy vyvolává u člověka sklon k spiritualismu.“¹²

Jak se zdokonalují výrobní prostředky a vyvíjejí se nové formy výroby, tak objektivně vzniká nutnost organizace výroby ve společnosti; dochází k rozdělení práce na duševní a fyzickou a jedinci si zajišťují privilegované postavení vůči ostatním členům společnosti. Postupně se mění i oficiální společenská ideologie i úloha náboženských představ.

Totem, který po tisíce let představoval „příbuzného“, „předka“, se stává pánem, hlavou rodu, „stvořitelem“, jehož přízeň je třeba vymodlit. I když si stále zachovává výrazné rysy svého zvířecího, rostlinného nebo přírodního původu, nabývá aspektů a nároků stále bližších aspektům a nárokům náčelníka kmene, polidštuje se a mění se v modlu. Ze služebníka se stává vládcem.

Spolu se vznikem tříd v rodové společnosti, které se sobě navzájem odcizují, dochází i k odcizení „prvotního božstva“, k procesu, který je v historii náboženských představ nazván fetišismem.

Ve zkratce lze konstatovat, že zároveň s tím, jak vznikají třídy a třídní panství a jak se v různých podobách obměňují, stávají se náboženské představy obrazem a současně obhajobou tohoto vztahu. Z neadekvátního vyjádření a neadekvátního (třebaže historicky podmíněného i ve své neadekvátnosti) pokusu o řešení rozporu mezi lidmi a přírodou se stává pokus o řešení rozporů uvnitř samotné společnosti. Vzniká náboženství ve svém vlastním smyslu, tj. ve své společenské podmíněnosti i funkci „opia lidu“.

Tvrdá skutečnost závislosti a otroctví v třídně rozdělené společnosti je podstatou rodící se touhy po ideálu štěstí a blahobytu pro většinu lidí nedosažitelného. Propast, která se otevřela mezi skutečností a touhou, zkreslila celé pojetí vztahů mezi člověkem a přírodou. Fetišismem vstupuje lidstvo do velké fáze náboženských idejí odpovídajících třídnímu rozvrstvení společnosti. „Lidstvo k němu nedospělo naráz, nýbrž postupně, až k uzlovému bodu, kdy totem přestal být tím, čím byl, a stal se bohem.“¹³

Od této doby se pojem božstva ve společnosti prosazuje jako důsledek privilegovaného postavení panující třídy. Hierarchie bohů odpovídá uspořádání struktury panující třídy, neboť lidé, kteří tvoří náboženství, se

flikt mezi dobrem a zlem a je typickou pro každé náboženství, počínaje okamžikem, kdy se rozdvojila sama struktura společnosti.

¹² G. V. Plechanov, cit. práce, str. 304.

¹³ A. Donini, cit. práce, str. 54.

o něm nejdříve poučují v uspořádání své vlastní společnosti. Náboženství se stává „nerovným“; jiná pravidla chování platí pro příslušníky panující třídy a jiná pro příslušníky tříd potlačovaných. Úřední náboženský kult uzákoňuje moc panující třídy a masy potlačovaných jsou pomocí náboženských idejí a forem náboženských obřadů připoutávány ke svému podřazenému postavení.

V souvislosti se vznikem náboženství je často citován antický filozof a básník Titus Lucretius Carus: „Primus in orbe deos fecit timor.“ To je nesporné, avšak ne ke každému bohu si vytváří člověk stejný vztah.

K bohu období totemismu je člověk ve vztahu příbuzenském, ctí ho jako svého otce-předka a má ke svému bohu povinnosti obdobné jako k příbuznému.

Bůh (či bozi) náboženství všech třídních společností je „stvořitelem“, „mstitelem“, který ospravedlňuje daný společenský řád a trestá provinění směřující proti sociálnímu uspořádání. Tento trestající bůh po dlouhé věky neodměňuje za dobré chování ani po smrti. To vyjadřuje i Homér, který ve své Odyssei vkládá Achillovi do úst tato slova, s nimiž se obrací k návštěvníkovi podsvětí Odysseovi:

„Prosím tě, vладыko slavný, jen smrti mi velebit nechtěj!
Oráčem být bych raději si přál, chtěl jinému sloužit,
člověku chudému jen, jenž mnoho by majetku neměl,
nežli tu v Hádově sídle být všech těch zesnulých vládcem.“¹⁴

Idea o odměně nebo odplatě člověka na „onom světě“ jako idea určitého duchovního a sociálního osvobození a spravedlnosti je spojena (alespoň pokud hovoříme o náboženství evropských zemí) s překážkami a rozpory, na které začal narážet otrokářský řád, a s jeho krizí. Vývoj výrobních sil směřující k přeměně otroka v libertina, v kolona a nevolníka podmiňuje i vznik naděje člověka na osvobození a spásu „na onom světě“.

Nové učení o odměně nebo odplatě člověka po smrti je charakteristické pro náboženství vznikající v období krize otrokářského řádu a jeho přechodu k řádu feudálnímu, tj. pro křesťanské náboženství. Avšak křesťanství, které si uchovává svůj základní charakter spočívající v tvrzení, že *před bohem neexistují ani páni, ani otroci*, i za kapitalismu nadále ochraňuje postavení panující třídy ve společnosti jako všechna předcházející náboženství třídních formací.¹⁵

¹⁴ Homér: Odyssea. Praha 1967, str. 196 (překlad Otmara Vaňorného).

¹⁵ Jakmile se náboženství stává oficiálním náboženstvím státním, mění se v ideologii ochraňující sociální zájmy panující třídy, i když prvotní křesťanství vzniklo jako revoluční učení potlačených mas. Představa, že boha je třeba usmířit obětí, vyústila původně v revoluční představu, že Kristova smrt je velkou, provždy postačující obětí. Bedřich Engels v Knize zjevení píše: „Křesťanství se zmocnilo mas podobně, jako se jich zmocňuje socialismus, prostřednictvím rozmanitých sekt a ještě spíše navzájem si odporujících individuálních názorů — někdy jasnějších

G. V. Plechanov definuje náboženství „jako více či méně harmonický systém představ, nálad a činů. Představy tvoří mytologický prvek náboženství, nálady se vztahují k oblasti náboženského citu, a činy — k oblasti náboženského uctívání, nebo jak se jinak říká, kultu“.¹⁶

Všechny tři součásti náboženství ovlivňují vědomí sociálních entit a kvalifikovanou složku tohoto vědomí — normativní systémy.

Domnívám se, že náboženství, podmíněné sociální a třídní strukturou společnosti a v poslední instanci ekonomikou, ovlivnilo nejen obsah normativního systému určité sociální entity, ale i formální samostatnost či nesamostatnost normativních systémů jako takových v jednotlivých společenských formacích.

Příbuzenský vztah člověka-lovce, sběrače plodů k bohu v rodové společnosti období totemismu ovlivnil existenci tří (ve vztahu k náboženství) samostatných skupin normativních systémů, které vývojově byly v souladu s primitivním charakterem tohoto období rodové společnosti.

Člověk jako příslušník společnosti — rodu — podřizoval své chování k rodu a k jeho dalším příslušníkům, autoritě rodu a jeho institucím. „V tomto prvním období se setkáváme s pozoruhodným zjevem, že se bůh — přesněji: božský klan — vůbec nestará o lidskou mravnost, jak to činí například bůh křesťanský, židovský, muslimský apod. Prvobytný božský klan trestá lidi jen za prohřešky vůči sobě. Víme, že sní-li domorodec ostrova Samoa svůj totem — želvu, je za to trestán nemocí a smrtí. Ale i zde se původně trestá — nikoli jednotlivce, nýbrž jeho celý pokrevní svazek: krevní msta je základním zákonem prvobytné Themidy.“¹⁷

Jestliže tedy vztah člověka k člověku je hodnocen „lidským morálním kodexem“ a nikoliv „kodexem stanoveným bohy“, nemůže se člověk nacházet v morální závislosti na bohu.¹⁸

Dospívám proto k závěru, že morální systém tohoto období rodové společnosti byl systémem zcela samostatným a zcela nezávislým na jakémkoliv náboženství.

Zcela samostatné systémy nezávislé na náboženství tvořily i normy

a někdy — a to z velké většiny — zmatenějších, přičemž se všechny stavěly proti vládnoucímu řádu, proti „vrchnostem, kteréž jsou“... Jako každé velké revoluční hnutí bylo křesťanství dílem mas... Ve skutečnosti vzniklo křesťanství živelně jako výslednice vzájemných třenic pokročilejších sekt,“ a teprve později bylo zformulováno v doktrínu ochraňující zájem panující třídy (K. Marx, B. Engels: O náboženství. Praha 1957, str. 189–191).

¹⁶ G. V. Plechanov: Vybrané filosofické spisy III. Praha 1961, str. 296.

¹⁷ G. V. Plechanov, cit. práce, str. 315.

¹⁸ G. V. Plechanov na téže stránce citované práce sděluje dále poznatek Spencera a Gilse: „...někteří domorodci ze střední Austrálie vychovávají své děti, jak bychom dnes řekli, ‚v bázni boží‘, tj. ujišťují je, že za určité špatné činy budou potrestány některými duchy. Když ale mladí lidé dosahují plnoletosti a stávají se rovnoprávními příslušníky kmene, dovídají se od starců, kteří při dovršení jejich plnoletosti vykonávají nad nimi různé obřady, že duchové, vyžadující na nich určité chování, vůbec neexistují a že za špatné činy je bude trestat sám kmen.“

slušnosti a rodové obřady, formující vztahy rodu k příslušníku a vztahy příslušníka k rodu (např. obřady plnoletosti apod.).

Druhou skupinou norem byly normy regulující chování člověka k bohu. Tyto normy není možno ještě označit za „boží přikázání“ ve smyslu náboženství třídně rozdělených společností. Přesto však ve vztahu k bohu existují již pravidla chování, jejichž porušení trestá samotný bůh nemocí nebo smrtí. A navíc i v této době existují pravidla kultových obřadů, jejichž zachování je pro zdar lovu, sběru plodin atd. nezbytným. Náboženské normy období totemismu však neovlivňují, podle mého názoru, morální systém rodu. Spíše naopak — náboženské normy jsou ovlivňovány rodovou morálkou. Člověk, který je příbuzný s bohem, se k němu chová jako ke svému otci, předku, a zachovává ve vztahu ke svému bohu — příbuznému — morální pravidla regulující vztahy mezi rodovými příbuznými.

Do třetí skupiny je možno zařadit normy podmíněné náboženstvím a zároveň i rodovou morálkou. Člověk rodové společnosti období totemismu je zvířatům zavázán za nejdůležitější část své kultury. Zuby, kosti, krunýře atd. zvířat jsou důležitými pracovními nástroji, bez nichž člověk nemůže zhotovit ani zbraně ani náradí. Domnívám se, že způsob chování člověka při lovu, sběru plodů, uchování ohně apod. byl nutně ovlivněn jeho vztahem ke zvířeti — bohu příbuznému. Dospívám k závěru, že pravidla chování regulující lov, sběr apod. jsou rovněž ovlivněna normami náboženskými. Na druhé straně však sběr plodů, lov, uchování ohně apod. je činnost, na které se podílejí všichni příslušníci rodu. Při této „společenské činnosti“ vznikají vztahy mezi lidmi, tedy vztahy, na kterých „bůh nemá zájem“ a které jsou regulovány normami nezávislými na rodovém náboženství. Normy, které tvoří zárodek příštího systému technických norem se společenským dopadem, byly tedy ovlivněny jak náboženstvím rodu (a některé tvořily i součást norem kultových) a zároveň mezi nimi existovaly i normy, které byly podmíněny stupněm společenské výroby a rodovou morálkou, tedy normy na rodovém náboženství nezávislé.

S příchodem fetišismu, který byl podmíněn změnami v sociální struktuře a koneckonců v ekonomické základně rodového zřízení, mění se i vztah člověka k bohu. Příslušník rodu se postupně stává závislým na náčelníku a jeho vojenské družině, zajatec se stává otrokem a člověk se stává morálně závislým na svém bohu-stvořiteli, bohu-mstiteli. Duchovní moc se přeměňuje v mocenskou sílu, sílu, která se opírá o rodový aparát, ale zároveň je i na tomto rodovém aparátu závislá. V tomto období již „náboženství ve své podstatě bere člověku a přírodě všechnen obsah, přenáší jej na fantóm boha z onoho světa, který potom zase lidem a přírodě milostivě přenechává něco ze svého nadbytku“.¹⁹

¹⁹ K. Marx, B. Engels: Spisy 1. Praha 1957, str. 569.

Postupné změny v ekonomice a sociální struktuře společnosti, vznik nadřazenosti a podřazenosti mezi lidmi se odrazil i ve vědomí lidí. Člověk se stal morálně závislým na svém bohu. Morální závislost člověka na bohu byla příčinou přesunu pravidel chování regulujících vztahy mezi lidmi v rodové společnosti do skupiny norem ovlivněných náboženstvím.

Jestliže chování člověka, jeho vztah k ostatním lidem je podřízen „hodnocení boha“, domnívám se, že i pravidla regulující chování člověka ve vztahu k ostatním lidem začínají být v tomto období ovlivňována náboženstvím. „Morální kodex stanovený lidmi“ se postupně přesouvá z této oblasti do oblasti pravidel — „božích přikázání“. Např. z morálky se tak stává náboženská morálka, obřady se stávají součástí kultu a dokonce i technické normy se společenským dopadem se posouvají do oblasti norem kultových.

Závěr o přesunu všech pravidel chování do oblasti náboženství vyvozují např. i ze situace ve starém Egyptě. Nil — jediná řeka Egypta — zaplavuje pravidelně každý rok celé údolí řeky. Od nepaměti se zúrodňuje úzký a dlouhý pruh země životodárnou vláhou a nánosem zeminy a tlejících rostlin. Nutnost půdu nejen obdělávat, ale také zavlažováním chránit před přeměnou v poušť přiměla již koncem doby neolitické první obyvatelé této oblasti žít pohromadě v malých střediscích. Nezbytně vznikaly jakési formy kolektivní součinnosti, které si postupně vynutily vznik vysoce kvalifikovaného technického a posléze politického aparátu a ústřední moci. Rozvoj zemědělství a zavlažování předpokládal dělbu práce mezi výrobcí a organizátory výroby. A tak přibližně tři a půl tisíce let před naším letopočtem vzniká (v bojích mezi kněžstvem a knížaty, dvěma entitami usilujícími o uchopení moci) v Egyptě stát — království, centrálně organizující zemědělské a zavlažovací práce. Kněží, kteří byli v Egyptě hlavními organizátory výroby a mnohdy i největšími vlastníky majetku nahromaděného zásluhou kontroly zemědělských prací a zavlažování půdy, usilovali o ztotožnění faraóna s božskou bytostí žijící na zemi. Kolem chrámů se shromažďovali všichni „intelektuální pracovníci“ (astronomové, matematici, architekti, účetní, písaři), kteří tváří v tvář novým požadavkům společnosti nebyli méně nepostradatelní než manuálně pracující. „Duchovenstvo poskytovalo faraónovi cenný aparát pro řízení státu, který se zrodil z rozpadu kmenové společnosti. Zvyklosti a obřady starých kmenů, překonané a potlačené praxí každodenního života, žijí dále v náboženství.“²⁰

Organizace zavlažovacích prací a zemědělské výroby je v rukou kněží a pravidla chování, regulující zavlažovací práce, zemědělskou výrobu a ostatní normy s nimi spojené (např. předvídaní záplav apod.), se stávají normami kultovými.

²⁰ A. Donini, cit. práce, str. 63–64.

Proces přeměny pravidel chování regulujících vztahy, na nichž „bůh nemá zájem“ v „boží příkázání“ je charakteristický i pro všechna ostatní náboženství, ze kterých se, závisle na vývoji společnosti, stala náboženství státní.

Všichni bohové takových státních náboženství jsou bohy panující třídy. I antická božstva, např. Zeus, Áres, Poseidón, Plutón, jsou bohy pánů. Dary, které byly odevzdávány v zasvěcených chrámech těmto bohům, jsou nedotknutelné (anátéma). Bohové v konečné instanci rozhodují o spravedlnosti. Je známa skutečnost, že např. Áresův chrám v Aténách — Areopag — byl nejvyšším tribunálem spravedlnosti a dokonce si přisvojil i funkci centra filozofického myšlení.²¹

I bůh křesťanského náboženství, jakmile se stává bohem uznaným panující třídou, trestá v souladu se zájmem panující třídy na zachování daného společenského řádu. A křesťanský bůh je neobyčejně silným trestajícím bohem, bohem — „zuřivým mstitelem“. Jeho silné postavení odůvodňuje B. Engels: „Středověk se vyvinul na úplném úhuru. Stará civilizace, stará filozofie, politika a právní věda byly smeteny, aby se ve všem začalo od počátku. Křesťanství a pár polorozbořených měst, v nichž zanikla veškerá civilizace, to bylo to jediné, co se převzalo z trosek zaslého starého světa. Následek byl, že se jako na všech původních vývojových stupních kněží zmocnili monopolu intelektuálního vzdělání a tím dostalo vzdělání samo podstatně theologický ráz. V rukou kněží zůstaly politika a právnictví, stejně jako všechny ostatní vědy pouhými odvětvími theologie a byly pěstovány podle stejných zásad, jaké platily v theologii. *Církevní dogmata byla zároveň politickými axiomaty a citáty z bible měly u každého soudního dvora moc zákona. I když se vytvořil zvláštní právnícký stav, zůstala právní věda ještě dlouho pod poručnictvím theologie. A tato surchovanost theologie v celé oblasti intelektuální činnosti byla zároveň nutným důsledkem postavení církve jako nejobecnějšího shrnutí a sankce tehdejšího feudálního postavení.*“²²

Takže i právo orientálních despocií, otrokářského a feudálního státu patří, podle mého názoru, spolu s ostatními pravidly chování do velké skupiny norem, ovlivněných mimo jiné oficiálním náboženstvím.

Příslušník panující třídy trestal totiž příslušníky tříd podřazených jménem boha či bohů. A božstva trestající a ospravedlňující trestala a ospravedlňovala v souladu se zájmem panující třídy a nikoliv v souladu s jakousi objektivní božskou spravedlností.

²¹ Obyvatelstvo poraženého státu, který ztrácel svou samostatnost a dostával se do područí, však zpravidla nepřejalo bohy a náboženství vítěze. Uctívalo nadále své vlastní bohy (neboť bůh je svým způsobem proradný a zkouší, zda poražený lid může být lidem vyvoleným — např. židé) anebo dostávalo-li se do otroctví, bohy mnohdy ztrácelo. (Bozi nejsou, poražený ztrácí boha!)

²² B. Engels: Německá selská válka. Praha 1950, str. 36 (podtrženo aut.).

Právo se dostává pod vliv náboženství. Náboženství ve spojení s právem je silným nástrojem panující třídy ve společnosti; náboženství (v zájmu panující třídy) vystupuje jako kritik jednání člověka ve společnosti, jako jakýsi ideový předpis správného (dobrého) jednání jedince. V právu pak na základě ideového vlivu náboženství je vytvořena sankce, která nastupuje tehdy, jestliže jednání jedince (skupiny) se dostane do rozporu se zájmem panující třídy, to je tehdy, když jednání jedince (či skupiny) vyvolá vůči sobě kritiku ze strany náboženství. (Avšak jakmile se právo poněkud vzdálí od náboženství, nabývá rysů normativního systému oficiálně existujícího autonomně. A čím více se právo vzdaluje od náboženství, tím více autonomie získává — viz například právo městské v období feudalismu.)

Společenské poměry této doby byly ozdobeny svatozáří a jakékoliv výpady proti nim vyvolávaly „boží hněv“. A „aby tehdejší společenské poměry přestaly být nedotknutelné, bylo třeba jim strhnout svatozář“.²³

3. KRITIKA NÁBOŽENSTVÍ A NORMATIVNÍ SYSTÉMY

Období renesance (zejména v 15. a 16. století) je charakterizováno ostrou kritikou náboženství a života duchovních. Objevy nových zemí a bohatství, které z nich plynulo, podmínily rychlejší rozvoj výroby a tím i změny ve vědomí lidí. Byly narušeny staré náboženské představy např. o hranici světa, jeho konci apod. Snaha o vymaňování se z vlivu církve se objevuje u básníků, spisovatelů, malířů, politiků atd. Např. Boccaccio ve svém Decameronu, Dante v Božské komedii nemilosrdně odhalují pokrytectví duchovních, jejich amorální způsob života zakrývaný rouškou náboženských citátů.

V Itálii, v té době rozdrobené do malých městských států, vzniká hnutí směřující ke sjednocení. A právě v rámci sjednocovacích snah, rodících se v období kritiky života duchovních a náboženství samotného, dochází k prvému oficiálnímu odtržení jednoho z normativních systémů od velké skupiny pravidel chování podřízených náboženskému vlivu. První skupinou norem, která se oficiálně vyděluje jako systém samostatný a nezávislý na náboženství, je podle mého názoru skupina norem politických. Myšlenku samostatnosti politických norem vyslovuje kolem roku 1513 Niccolò Machiavelli ve svém Knížeti: „Moudrý vladař nemůže a nesmí... dostáti slovu, když by toto dodržení slova k jeho škodě býti mělo a když důvodů, z kterých své slovo dal, již není. Kdyby všichni lidé byli dobrými, byla

²³ B. Engels, cit. práce, str. 37.

by tato zásada špatná, ježto jsou ale špatnými a tobě v slovu danému také nedostojí, nesmíš i ty slovu jim daného nikterak dbáti. Domněle zákonitých důvodů nebude mít moudrý vladař nikdy nedostatek, aby zakryl před lidem zrušení slova daného; k tomu by mohlo uvedeno býti nesčíslné množství dokladů i z novějších dob, a ukázalo by se, mnoho-li smluv o mír, mnoho-li slibů daných zrušeno a v nivec uvedeno bylo pouhou věrolomností vládařů... Je však třeba vlastnost tuto zahaliti rouškou a vynikati licoměrností a mlčenlivostí, neboť lidé jsou zpozdilí a hoví tak velice okamžitým potřebám, že ten, který je klame, vždy nalezne někoho, kdo se oklamati nechá.²⁴

Domnívám se, že tato slova jsou prvním oficiálním prohlášením politiky za samostatný normativní systém. Odhalení nezávislosti politických norem na křesťanském náboženství a dokumentace nezávislosti politiky odkazy na život a jednání monarchů a papežů byly pro církve natolik nebezpečné, že bránila rozšíření Knížete mezi lid. A konečně r. 1559 z příkazu papeže Pavla IV. byl Kníže zapsán do indexu zakázaných knih. Výrok papeže Pavla IV. byl potvrzen i Tridentským koncilem. Kníže, jako dílo odhalující metody despotismu, byl pronásledován i v době téměř současné. Např. Karlu Havlíčku Borovskému byla tato kniha zabavena jako nebezpečná zbraň, směřující proti mocnářství.²⁵

Skutečně revoluční podoby nabývá kritika náboženství nástupem buržoazie. Na sklonku feudálního řádu v období absolutní monarchie, kdy buržoazie se stala ekonomicky nejsilnější třídou a snažila se o uchopení politické moci, obrátila se nejenom proti svému třídnímu nepříteli — aristokracii, ale i proti ideologii feudální aristokracie — křesťanství.

Namísto náboženských ideálů vytyčuje buržoazie revoluční ideu rozumu. Heslo svobody, rovnosti a bratrství, se kterým nastupuje buržoazie do revoluce, je přijatelné pro všechny vykořisťované. Buržoazní teoretikové vytvářejí nové teorie (idealistické zejména v názoru na společnost, avšak revoluční), které se stávají součástí ideologie nové třídy nastupující k moci.

Buržoazie, pro kterou je heslo rovnosti, bratrství a svobody nutností diktovanou kapitalistickými výrobními vztahy, se stala hegemonem společnosti. Kapitalistické výrobní vztahy a nová buržoazní ideologie prudce ovlivnily normativní systémy jednotlivých sociálních entit v nově se rodící společnosti.²⁶

²⁴ N. Macchiavelli: Kníže. Roudnice 1873, str. 51.

²⁵ Viz Předmluva ke Knížeti, cit. práce, str. XXXIX–XL.

²⁶ Bedřich Engels píše o vývoji myšlení anglických tkalců: „Od města žili tak odloučeně, že staří lidé se tam za celý život nevypravili, i když bydleli docela blízko, a než je stroje připravily o živobytí a než byli donuceni poohlédnout se po práci ve městě, stáli na stejném mravním a intelektuálním stupni jako venkované... Jejich squire... byl pro ně přirozeným představeným, chodili k němu na radu,

K revoluční přeměně starého společenského řádu je objektivně nutná i změna představy o dobru a zlu. I když změna představ o dobru a zlu je do jisté míry podmíněna vývojem společenské výroby, procesem poznání, změnami v sociální struktuře atd., vyžaduje revoluční přeměna společnosti skutečně revoluční přeměnu obsahu normativního systému morálky. Morální normy, které do této doby byly normami náboženskými, přesněji řečeno, morálními normami podřazenými náboženství, nemohly vyhovovat a také nevyhovovaly revolučnímu úsilí buržoazie o přeměnu společenského řádu. A tak v revolučním boji buržoazie o uchopení politické moci se vyděluje (v pořadí jako druhý normativní systém) od velké skupiny norem podřazených náboženství systém norem nejvíce schopný formovat vědomí jedince — morálka. Masy, v jejichž čelo se buržoazie postavila, měly revoluci přivítat jako jediné východisko z dosavadního života. Uspořádání feudální společnosti pro ně proto muselo být zavrženíhodné a amorální.

Společenské vztahy (a to zejména vztahy mezi antagonistickými třídami) nesměly být proto již regulovány „příkázáními božími“, ale „lidskou“ morálkou, tj. normami, které jsou „pohnutkou čisté vůle člověka“.

Immanuel Kant v Kritice praktického rozumu píše: „Mravní zákon jest samojediná pohnutka čisté vůle. Ale poněvadž jest pouze formální (totiž vyžaduje jediné formu maximy jakožto všeobecně zákonodárnou), abstrahuje jakožto pohnutka ode vší materie, tudíž od veškerého předmětu chtění. Ať tedy jest i nejvyšší dobro celým předmětem čistého praktického rozumu, tj. čisté vůle, nelze je proto přece míti za její pohnutku; a mravní zákon musí jediné býti považován za důvod toho, abychom si činili předmětem je a jeho uskutečnění nebo podporování. Tato připomínka jest závažná v případě tak choulostivém, jako je určení mravních principů, kde i nejmenší nesprávný výklad porušuje smýšlení. Neboť... přijmeme-li před mravním zákonem nějaký předmět pod jménem dobra za pohnutku

předkládali mu své drobné spory k rozhodnutí a prokazovali mu veškerou úctu, jakou s sebou přinášel tento patriarchální poměr... Zkrátka tehdejší angličtí průmysloví dělníci žili a mysleli... odloučení a vzdálení od světa v duševní nečinnosti a bez násilných existenčních výkyvů. Jen málo jich umělo číst a ještě méně psát, chodili pravidelně do kostela, nepolitizovali, nekonspirovali, nemysleli, bavili se tělocvikem, se vštípenou zbožností poslouchali předčítání bible a při své beznáročné pokoře se výborně snášeli se vznešenými společenskými třídami. Zato však byli duševně mrtvi, žili jen svým malicherným zájmem, znali jen svůj tkalcovský stav a svou zahrádku a neměli potuchy o mohutných proudech, jež venku zmítali lidstvem. Poklidně vegetovali a cítili se přitom dobře, a nebýt průmyslové revoluce, nebyli by se nikdy vymanili z této existence, sice velmi romanticky milé, leč přece jen nedůstojné člověka. Nebyli to ani lidé, nýbrž jen pracující stroje ve službách několika aristokratů, kteří až do té doby řídili dějiny. Průmyslová revoluce také už jen dovršila tento vývoj tím, že udělala z dělníků opravdu jen stroje a vzala jim přímo pod rukama poslední zbytky samostatné činnosti, ale právě tím je vyburcovala, že začali přemýšlet a dožadovat se lidské existence.“ K. Marx, B. Engels: Vybrané spisy I, str. 28–31.

vůle a odvodíme pak z toho svrchovaný praktický princip, přivedilo by to tak vždycky heteronomii a zatlačilo mravní princip.“²⁷

Domnívám se, že právě I. Kant svou definicí morálky v r. 1788 oficiálně pomáhá osvobodit z područí náboženství zvláštní normativní systém, který se pod vládou náboženství po celá tisíciletí vyvíjel — morálku. Morálka, podle Kanta, „nevyjadřuje... nic jiného než autonomii čistého praktického rozumu, tj. svobody a svoboda sama jest normální podmínkou všech maxim, za níž jedině mohou souhlasit se svrchovaným praktickým zákonem“.²⁸

Kantova definice poskytuje buržoazii možnost využít nové morálky, závislé „pouze na vůli člověka“, v rámci revolučních snah o uchopení politické moci.

Po vítězné buržoazní revoluci koncem 18. a v 19. století se oficiálně vydělují i ostatní normativní systémy.

Vzniká buržoazní právo (zcela odlišné svou zakrývanou třídností od předcházejících typů práva) jako zcela samostatný normativní systém vytvářený zákonodárným sborem.²⁹

I když buržoazie v procesu vývoje kapitalistické společnosti ustupuje od svých revolučních ideálů a navrácí se (pro ochranu soukromého vlastnictví výrobních prostředků před proletariátem) zpět k církvi,³⁰ a i když církev nakonec dává buržoazii své požehnání k jejímu panství (poprvé tak činí zřejmě r. 1891 encyklikou papeže Lva XIII. *Rerum novarum*), normativní systémy v buržoazní společnosti existují jako samostatné a formálně „světské“.

Závěrem této kapitoly a zároveň jako předznamenání ke druhé kapitole

²⁷ I. Kant: *Kritika praktického rozumu*. Praha 1944, str. 143.

²⁸ I. Kant, cit. práce, str. 47.

²⁹ Podkladem kodexu nově vzniklých buržoazních států jsou v mnoha případech rovněž revoluční ideologie. Např. ideologickým podkladem francouzského občanského kodexu (*Cod civil*) je mimo jiné přirozenoprávní teorie J. J. Rousseaua. Vliv Rousseauova učení je možno sledovat i na rakouském občanském zákoníku (*Algemeine bürgerliche Gesetzbuch*). Viz V. Knapp: *Velké právní systémy*. Praha 1972, str. 7.

³⁰ Např. již v červnu r. 1848, kdy jednalo francouzské Národní shromáždění o ústavě, bylo rokováno k návrhu hraběte Montalemberta (vůdce katolické strany) o dodatku k osmému článku ústavy. Tento dodatek se týkal „svobody vyučování“, tzn. svobody vyučování katolického náboženství ve školách. Charles comte de Montalembert při této příležitosti řekl: „...katolické učení, které chceme šířit ve francouzském národě pomocí vyučovací svobody, vnuká a vytváří úctu tím, že umisťuje práva autority vedle práv samotného Boha... Práví lidem, které na ně věří, mějte v úctě tuto novou moc, nejen ji poslouchajte, ale mějte ji v úctě ve svém srdci... znám jediný recept... jak dokázat, aby věřili na vlastnictví ti, kteří nejsou vlastníky: to je dokázat, aby věřili v Boha, a to ne na nejasného eklektického Boha té či oné soustavy, ale na Boha, který nadiktoval Desatero a který věčně trestá zloděje. To je jediná skutečně lidová víra, která může účinně ochránit vlastnictví.“ Skutečnost výuky křesťanského náboženství ve školách, která nepochybně ovlivňuje vědomí lidí, nemohla již změnit další vývoj normativních systémů oficiálně samostatných a na normách náboženství nezávislých.

lze konstatovat, že v kapitalismu existují normativní systémy, co do názvu analogické normativním systémům socialistické společnosti. Ale obsahově se normativní systémy kapitalismu a socialismu od sebe odlišují tak, jako se liší společnost kapitalistická od společnosti socialistické.

II. KAPITOLA

NEPRÁVNÍ NORMATIVNÍ SYSTÉM SOCIALISTICKÉ SPOLEČNOSTI A PRÁVO

V socialistické společnosti tvoří normy neprávních systémů spolu s normami práva komplex pravidel chování, který třídně účelově upravuje chování lidí a napomáhá formovat jejich vědomí.

Komplex socialistických pravidel chování se vyznačuje určitou jednotou a zároveň určitou diferencovaností. Jeho jednota je podmíněna existencí ekonomické základny socialismu, její třídní a sociální struktury, jakož i faktem, že všechny normy jsou součástí socialistické nadstavby a že sledují společný cíl. Diferencovanost je dána tím, že komplex socialistických pravidel chování se skládá z jednotlivých souborů (normativních systémů), které postihují zájem společnosti každý zvláštním (specifickým) způsobem. Cíl společnosti je proto každým souborem norem sledován jemu vlastními prostředky a jemu vlastními metodami.

Normy, které jsou součástí socialistické normativní nadstavby, se navzájem ovlivňují. Vznikne-li určitá norma v jednom socialistickém normativním systému, je její samotný vznik (pochopitelně určený ekonomicky, sociálně, politicky atd.) podmínkou k prolnutí této normy (v té či oné formě) i do ostatních normativních systémů. S vývojem socialistické společnosti nelze proto u některých norem (jež se vyskytují v té či oné formě ve všech normativních systémech socialistické společnosti) zjistit, ve kterém socialistickém normativním systému vznikly.

Socialistická společnost si likvidací buržoazie jako třídy a vybudováním ekonomické základny socialismu vytvořila základní podmínky pro růst svého bohatství a pro odstranění antagonistických vztahů mezi třídami. S růstem bohatství společnosti roste i životní úroveň jejích členů. Jedinec si tuto skutečnost v procesu vývoje socialismu uvědomuje a postupně vznikají předpoklady pro realizaci souladu mezi individuálními a celospolečenskými zájmy a pro jeho pochopení jednotlivcem.

Avšak v socialismu — „neúplném komunismu“ — který odměňuje podle množství vykonané práce, existuje stále ještě sociální nerovnost.³¹ Sociální nerovnost existující v socialismu je rozporností, která bude překonána

teprve s vývojem společnosti v komunismu; ovlivňuje bytí i vědomí jedince i negativně a obsahuje v sobě i možnost nadřazování individuálních a skupinových zájmů nad zájmy obecné.

Proces harmonizace zájmů jedince se zájmem společenským nelze proto ponechat živelnému vývoji. Je jej třeba vědomě usměrňovat a řídit.

1. NĚKTERÉ NORMY POLITICKÉ

A. Normy Komunistické strany Československa

V procesu třídně společenského formování jedince a sjednocování jeho zájmu se zájmem společenským je důležitá zásada prolínající celé období diktatury proletariátu, etapu výstavby rozvinuté socialistické společnosti a rozvinuté socialistické společnosti — zásada vedoucí úlohy komunistické strany ve společnosti.

V socialistické společnosti nejsou sociální vztahy (ať již třídní, netřídní nebo individuální) od sebe odděleny. Tvoří síť vztahů vzájemně se prolétajících, ovlivňujících se a propojených. Jak již bylo uvedeno, i v socialismu, který je společností třídní, zůstává zachována rozpornost obecných a individuálních zájmů, podmíněná mimo jiné sociální nerovností společenských entit a jedinců.

„Socialismus,“ píše V. I. Lenin, znamená sice „úplné odstranění tříd.“ Ale třídy rázem odstranit nelze. I když diktatura proletariátu učinila pro odstranění tříd vše, co mohla, třídy zůstaly. Avšak každá ze tříd „se v období diktatury proletariátu pozměnila; změnil se i vzájemný poměr mezi nimi“. ³²

Ve společnosti, ve které plně zvítězil socialismus, není již vykořisťovatelů a vykořisťovaných. Všichni členové této společnosti se přeměnili v pracovníky jediného velkého „syndikátu“ (státu). ³³

Přeměna jedince v pracovníka (dělníka) sama o sobě ještě neznamená přeměnu vědomí příslušníků socialistické společnosti. Přičemž teprve tato přeměna do této doby diferencovaného vědomí skupin a jedinců ve vě-

³¹ „Setkáváme se tu s komunistickou společností, nikoliv však jak se vyvinula na svém vlastním základě, nýbrž naopak, jak právě vychází z kapitalistické společnosti, která tedy v každém směru hospodářsky, mravně, duchovně má ještě na sobě mateřská znamení staré společnosti, z jejíhož lůna pochází. Proto dostává jednotlivý výrobce — po srážkách — přesně to, co společnosti dává. To, co jí dal, je jeho individuální množství práce. ... Totéž množství práce, jaké dal společnosti v jedné formě, dostane zpátky v jiné formě.“ Marx–Engels: Kritika programů. Praha 1949, str. 43.

³² V. I. Lenin: Vybrané spisy II, str. 510.

³³ Viz V. I. Lenin: Spisy, sv. 25, str. 483.

domí socialistické přispěje ke konečnému splnění úkolu socialismu, spočívajícímu v odstranění tříd.³⁴

Změny ve vztahu mezi třídami (pochopitelně koneckonců podmíněné změnami v ekonomice) ovlivňují i postupné ztotožnění skupinových zájmů a zájmů jedinců ze zájmem obecným. Pokud by tento proces byl ponechán živelnému vývoji, mohl by být značně zpomalen, eventuálně v některých obdobích i deformován. Proto vůdčí silou procesu přeměny jedince v dělníka (pracovníka), socialisticky myslícího a žijícího člena společnosti, jedince schopného spravovat společnost a stát ve prospěch celku jsou sociální skupiny spjaté s nejprogresivnějšími formami výroby, které mají hlavní roli při materiálním zabezpečení života společnosti, při prosazování společenského pokroku — sociální skupiny, které jsou dědicem třídy proletariátu a tvoří novou dělnickou třídu.³⁵

Společnost v období diktatury proletariátu není ještě společností homogenní (sociálně se diferencuje, to znamená, že i vědomí jednotlivých společenských skupin není jednotné). Proto proletariát v tomto období je nucen zaujmout (z hlediska potřeb vývoje společnosti) ke svým spojencům vztah, který lze nazvat vztahem „rozhraničování“.

V. I. Lenin napsal: „Aby proletariát, který zvítězil nad buržoasií, mohl vyřešit druhou nejtěžší část úkolů,“ (tj. úkolu odstranění tříd, jehož druhá část spočívá v přeměně vědomí společnosti — aut.) „musí... oddělovat, rozhraničovat pracujícího rolníka od rolníka-vlastníka, rolníka-pracovníka od rolníka-kšeftaře, rolníka pracujícího od rolníka, který kefasuje. V tomto rozhraničování je celá podstata socialismu.“³⁶

Domnívám se, že úvaha Leninova o vztahu proletariátu k rolnictvu, který lze nazvat rozhraničováním, platí nejenom pro vztah k rolnictvu,

³⁴ Viz V. I. Lenin, tamtéž.

³⁵ „Jde o třídu, jejíž vnitřní určení je veskrze pozitivní. Je determinováno jednak její vůdčí sociální rolí, jíž komunisticky profiluje společnost a stát, jednak její integrující rolí, prostřednictvím které soustřeďuje kolem sebe ostatní sociální skupiny (zejména zapojováním do komunistické přestavby), jednak její schopností paralyzovat masovou silou negativní důsledky vyplývající z nezralosti nižší fáze komunismu při současném překonávání jejich jednotlivých projevů.“ E. Kučera: O leninském pojetí organizace moci a společnosti přechodného období a nižší fáze komunismu. Univerzita Karlova památce V. I. Lenina, Sborník prací z konference o leninismu konané ve dnech 3.—6. 11. 1970 ke stému výročí narození V. I. Lenina, Praha 1971, str. 55.

³⁶ V. I. Lenin: Vybrané spisy II, str. 508; na str. 509 V. I. Lenin tuto myšlenku rozvádí dále: „Rozhraničování, na které jsem zde ukázal, je velmi nesnadné, neboť v životě samém jsou všechny vlastnosti rolníka, ať jakkoli odlišné, ať jsou jakkoli protikladné, slity v jedno. Ale přesto je rozhraničení možné, a nejen možné, nýbrž i nevyhnutelně vyplývá z podmínek rolnického hospodářství a z rolnického života. Pracujícího rolníka po věky utiskovali statkáři, kapitalisté, kšeftaři, lichváři a jejich stát, nevyjímaje i ty nejdemokratičtější buržoazní republiky. Pracující rolník po věky choval v sobě nenávist a nepřátelství vůči těmto utiskovatelům a vykořisťovatelům, a tato ‚výchova‘ daná životem nutí rolníka vyhledávat spojení s dělníkem proti kapitalistovi, proti lichváři, proti kramáři. A současně hospodářské poměry, poměry zbožního hospodářství nevyhnutelně činí z rolníka (ne vždy, ale v ohromné většině případů) kšeftaře a spekulanta.“

ale pro vztah k celé třídě maloburžoazie a i pro vztah k pracující inteligenci. Celé třídě maloburžoazie jsou, podle mého názoru, inherentní vlastnosti pracovníka, vlastníka, kšeftáře a spekulanta. Je zřejmé, že způsob života maloburžoazie poznamenává nutně vědomí této třídy. I když maloburžoazie je nucena k boji proti buržoazii, jejímu způsobu výroby a jejímu státu spojovat se s proletariátem, je na druhé straně živlem značně kolísavým a tedy i nestálým spojencem proletariátu. Uvážíme-li sociální strukturu československé společnosti v období po druhé světové válce, zjistíme, že maloburžoazie byla třídou značně početnou, která silně ovlivňovala jak vědomí společnosti, tak i způsob života v Československu. A právě z maloburžoazie pocházela značnou měrou i pracující inteligence. Tedy i početná část pracující inteligence byla poznamenána a ovlivněna životním stylem a způsobem myšlení maloburžoazie.

Maloburžoazie včetně rolnictva byla převedena v Československu na cestu socialistické velkovýroby. Jako třída tedy maloburžoazie zanikla a vytvořila se nová třída socialistické společnosti — družstevní rolnictvo, které je věrným spojencem třídy dělnické. Ostatní příslušníci maloburžoazie byli jednak převedeni do výrobních a spotřebních družstev, jednak jistá část přešla do řad dělnické třídy. Avšak s maloburžoazií jako třídou nezanikl způsob myšlení této třídy. Maloburžoazní způsob myšlení (který se projevuje i v maloměšřáctví) trvá i nadále a ovlivňuje vědomí socialistické společnosti i mimo rámec bývalých příslušníků maloburžoazie.

Dělnická třída v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti je proto nucena pokračovat ve vztahu rozhraničování, oddělování ke svým spojencům. Vzhledem ke změnám společenských tříd a ke změně vztahu mezi těmito třídami v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti nemá, podle mého názoru, toto rozhraničování již tak vyhraněný charakter. Přeměňuje se spíše v diferencovaný přístup ke skupinám a jedincům, který je určen poměrem sociálních entit a jedinců k socialistické společnosti jako celku.

Rovněž i stát v přechodném období od diktatury proletariátu ke státu všelidovému, ve kterém má vedoucí úlohu dělnická třída, musí (ze shora uvedených důvodů) zůstat státem třídně motivovaným a třídně determinovaným. Dělnická třída však obdobně jako proletariát, ze kterého vychází a čerpá pokrokové tradice, není v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti stále ještě třídou jednolitou. Diferencuje se do skupin, jejichž vědomí, politická vyspělost, schopnost organizovat se atd. nejsou na stejné úrovni. To znamená, že dělnická třída nemůže být jako celek hegemonem socialistické společnosti.³⁷ Hegemonem socialistické společnosti může být

³⁷ „Diktaturu může uskutečňovat jedině p ř e d v o j, který do sebe vstřebal revoluční energii třídy.“ V. I. Lenin: Spisy 32, str. 13.

proto pouze předvoj dělnické třídy, skutečně vyspělá, uvědomělá část dělnické třídy, schopná vést společnost jménem celé třídy a v zájmu této třídy, který je současně i zájmem všech pracujících. A tento předvoj dělnické třídy je neodmyslitelný od komunistické strany.³⁸

Všechny tyto a i další procesy probíhající v socialistické společnosti podmiňují i změny, ke kterým dochází v normativní nadstavbě socialistické společnosti. Přeměna myšlení a života příslušníků socialistické společnosti je provázena přeměnou skupinových pravidel chování v socialistická pravidla chování. Tak, jak je vědecky předvídan a řízen vývoj socialistické společnosti, tak je i předvídan a regulován vývoj normativní nadstavby socialistické společnosti.

Při regulaci vývoje socialistické normativní nadstavby má zcela nezastupitelnou úlohu (jak vyplývá ze shora uvedených závěrů) normativní systém komunistické strany. (Vedoucí úloha komunistické strany ve společnosti je v mnoha socialistických státech zakotvena i ústavně — např. v ČSSR v čl. 4 Ústavy z r. 1960.)³⁹

Normy komunistické strany je možno rozdělit do dvou skupin: předně *normy obsažené ve stanovách komunistické strany*. Jsou to normy s klasickou strukturou (obsahují hypotézu, dispozici a sankci). *Jsou závazné pouze pro členy a kandidáty strany*; upravují formy a způsoby sdružování lidí — členů strany — ke společné činnosti a můžeme je charakterizovat jako normy organizační. Svým obsahem jsou adekvátním vyjádřením a zároveň zárukou výběrového charakteru a avantgardní role strany, vyšších nároků kladených na stranu a její členy ve srovnání s jinými organizacemi a nestraníky. I když působí zejména uvnitř organizace a jsou závazné pouze pro členy a kandidáty strany, mají značný vliv i vně komunistické strany. Regulují chování členů a kandidátů strany jak ve vztazích vznikajících uvnitř organizace, tak i v ostatních důležitých společenských vztazích. Je jimi vytvořen model chování člověka-komunisty, který pozitivně ovlivňuje i chování ostatních příslušníků socialistické společnosti.

Komunistická strana není jen součástí socialistické společnosti, je také předvojem vývoje socialistické společnosti. Je ztělesněním budoucí společnosti ve společnosti přítomné. A i tato skutečnost je vyjádřena v normách komunistické strany, které jsou obsaženy ve stanovách. Proto tyto normy komunistické strany postupně prostupují jako ideologický zdroj socialistickou morálku, normy slušného chování, normy společenských zájmových organizací atd.

³⁸ „Je tomu tak, že strana, abych tak řekl, vstřebává do sebe předvoj proletariátu a tento předvoj uskutečňuje diktaturu proletariátu.“ Tamtéž.

³⁹ „Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejuvědomělejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.“ Čl. 4 Ústavy z r. 1960.

Vedení socialistické společnosti zabezpečuje komunistická strana druhou skupinou norem, které působí ve všech oblastech společenského života. Tyto normy již neobsahují hypotézu, dispozici a sankci; svým obsahem odpovídají normám účeloslovným (programovým).

Komunistická strana v podmínkách diktatury proletariátu a socialismu řídí vývoj společnosti ve všech oblastech.⁴⁰ Usneseními, závěry a rezolucemi sjezdů, konferencí, stranických orgánů, které se týkají vývoje společnosti, utváří zcela specifické normy, působící v celé společnosti. Tyto normy vznikají na podkladě vědeckého předvídání směru společenského vývoje, a to nikoliv srovnáváním dosaženého stavu se stavem předchozím, ale na základě analýzy dialekticky rozporné současnosti, vědeckého předvídání dalšího vývoje společnosti a cílevědomého úsilí o realizaci optimální varianty budoucího vývoje.

„Komunistická strana je nejvyšší formou společenské politické organizace.“⁴¹ Jako strana dělnické třídy je stranou relativně samostatnou, zároveň však jako představitelka panující třídy socialistické společnosti (třídy, jejímž historickým posláním je vytvoření komunistické beztřídní společnosti) je organickou součástí celé socialistické společnosti. „Svou ideologií, kádrovým složením, organizačním uspořádáním a praktickou činností prostupuje celou socialistickou státnost a vtiskuje jim progresivní revoluční charakter. Jedním ze základních neoddělitelných znaků marxisticko-leninské strany je její spjatost se všemi oblastmi společenského života jednak prostřednictvím stranických orgánů a organizací, jednak prostřednictvím komunistů, kteří pracují ve státních orgánech, orgánech Národní fronty a společenských organizací, hospodářských organizací atd. Ti všichni zajišťují bezprostřední a trvalé spojení jak strany s masami, tak spojení stranických orgánů se státními orgány, hospodářskými orgány a společenskými organizacemi.“⁴²

Vedoucí úloha komunistické strany v socialistické společnosti je objektivně nutná; je určena procesem vývoje socialistické společnosti. V období výstavby socialismu a komunismu při plnění složitých a rozsáhlých sociálních úkolů vedoucí úloha strany a z toho vyplývající důležitost jejího postavení ve společnosti objektivně narůstá.⁴³

⁴⁰ „Strana usiluje o neustálý rozvoj národního hospodářství a o rozmach výrobních sil na základě vědeckotechnické revoluce, o prohlubování a upevňování socialistických výrobních vztahů...“ dbá o správné pochopení společenského významu práce, o to, aby se prohluboval socialistický vztah k práci. Soustřeďuje síly lidu k plnění a překračování úkolů národohospodářského plánu a dbá, aby na základě výsledků práce byly stále uspokojovány rostoucí potřeby společnosti i potřeby všestranného rozvoje každého jejího člena. Pečuje o rozvoj vzdělání, o výchovu lidu v duchu komunistických idejí, neustále prohlubuje politickou a morální jednotu společnosti...“ (Stanovy KSČ, XIV. sjezd KSČ, str. 629.)

⁴¹ Stanovy KSČ, XIV. sjezd KSČ. Svoboda, Praha 1971, str. 629.

⁴² E. Kučera a kolektiv: Obecná teorie státu a práva, díl II. Praha 1977, str. 149.

Proto i programové normy komunistické strany, které určují hlavní linii vývoje socialistické společnosti, mají vedoucí postavení v normativní nadstavbě socialismu. Jsou ideologickým podkladem socialistického práva a ideologickým podkladem ostatních normativních systémů socialistické společnosti.

Domnívám se, že *vedoucím postavením komunistické strany v socialistické společnosti je určen fakt závaznosti programových norem* (od jejich vyhlášení ve stranickém dokumentu) nejen pro členy a kandidáty komunistické strany, ale i *pro socialistický státní aparát*.

Moje domněnka vychází ze závěrů V. I. Lenina, který napsal: „Jak lze spojit instituce strany s institucemi sovětskými? Není v tom něco nepřipustného?... Proč by se vlastně nemohly spojit obojí tyto instituce, vyžaduje-li toho zájem věci? Cožpak si nikdo nikdy nepovšiml, že v takovém lidovém komisariátu, jako je lidový komisariát zahraničních věcí, je takové spojení neobyčejně prospěšné a praktikuje se od samého začátku? Cožpak nejsou v politbyru projednávány z hlediska strany mnohé drobné i důležité otázky, jakými ‚protitahy‘ odpovědět na ‚tahy‘ zahraničních mocností, abychom zabránili jejich, nu řekněme, úskokům, mám-li se vyjádřit dost slušně? Což toto pružné spojení sovětského se stranickým není zdrojem neobyčejné síly v naší politice? (Podtrženo mnou — J. S.) Myslím, že to, co se osvědčilo, upevnilo v naší zahraniční politice a stalo se již obyčejem natolik, že to po této stránce nevzbuzuje žádné pochyby, se přinejmenším stejně hodí (a myslím, že mnohem více) i pro veškerý náš státní aparát.“⁴⁴

Programové normy komunistické strany se prolnutím do ostatních normativních systémů stávají závaznými obecně. Závaznost těchto norem je zajišťována obdobným způsobem jako samotná vedoucí úloha marxistickoleninské strany v socialistické společnosti. Například: prostřednictvím zákonodárných orgánů jsou na podkladě programových norem komunistické strany vytvářeny normy práva. A tak se stávají programové normy komunistické strany, tvořící ideologický podklad práva, obecně závazné pro všechny občany socialistického státu. Dále: prolnutí programových norem do normativních systémů společenských (zájmových) organizací napomáhá i kádrová politika komunistické strany, jejíž pomocí je zajištěno vedoucí postavení strany ve společenské (zájmové) organizaci. Rovněž stranické skupiny na pracovišti a i v místě bydliště mají značný vliv na pronikání programových norem komunistické strany do takových normativních sy-

⁴³ „Vycházíme z obecné zákonitosti, potvrzené bohatými zkušenostmi Komunistické strany Sovětského svazu, naší strany i jiných bratrských stran, že vedoucí úloha strany v období budování socialismu a komunismu objektivně vzrůstá. Čím více jsou úlohy socialistické výstavby rozsáhlejší a složitější, tím více rostou nároky na kvalitu práce strany, na její jednotu a akceschopnost.“ Listopadové plenární zasedání ÚV KSČ, Rudé právo, 30. listopadu 1974.

⁴⁴ V. I. Lenin: Spisy 33, str. 495.

stémů, jako je socialistická morálka, normy slušnosti atd. Fakt, že komunisté jsou na pracovišti a v místě bydliště příkladem svým spolupracovníkům a spoluobčanům při plnění náročných úkolů, pozitivně ovlivňuje tvorbu skupinových norem morálky a skupinových norem slušnosti, které se tak stále více přibližují socialistické morálce a socialistickým normám slušnosti.

B. Normy společenských (zájmových) organizací

Rovněž normy společenských (zájmových) organizací lze rozlišit do dvou skupin. *První skupinu tvoří normy specificky působící vně organizace, druhou skupinu tvoří normy působící uvnitř organizace.*

Společenské (zájmové) organizace mají na rozdíl od přísně výběrové komunistické strany masový charakter. Zatímco bezprostředním a přímým posláním strany je vyjadřovat, hájit a prosazovat obecné, podstatné, dlouholeté, internacionální zájmy dělnické třídy jako nejrevolučnější síly společnosti, společenské organizace sdružují své členy na základě respektování různých zvláštních zájmů, jež jsou dány postavením příslušné skupiny ve společnosti. Tímto ohledem na zvláštní zájmy skupiny je dáno to, co Lenin v případě odborů nazývá „relativní reakčností“. Ovšem ohled na zvláštní zájmy a dokonce sdružování lidí na jejich bázi nemusí nutně znamenat kapitulaci před zvláštními zájmy a jejich absolutizací. Naopak, může být právě východiskem pro realizaci a pochopení souladu mezi *určitými* (ne všemi, ale určitými) skupinovými zájmy a obecným zájmem společenského pokroku. V tomto smyslu jsou — řečeno slovy Leninovými — odbory (a nejen odbory — aut.) školou komunismu.

Programové normy společenských (zájmových) organizací, obsažené v usneseních, závěrečích atd. jejich nejvyšších orgánů, působí sice vně organizace, ale jsou závazné pouze pro členy organizací. Ve srovnání s normami komunistické strany, působícími vně organizace, regulují užší rozsah společenských vztahů. Mohou být proto označeny jako normy specifickým způsobem působící vně organizace.⁴⁵

Normy společenských (zájmových) organizací regulují (někdy spolu

⁴⁵ Někteří autoři, např. Z. D. Ivanova ve své práci *Pravila socialističeskogo obščezitija*, Moskva 1963, str. 18, a P. E. Nedbajlo v práci *Priměnenija sovětskich pravovyh norm*, Moskva 1960, str. 39, rozeznávají pouze dva druhy norem nestátních organizací, a to normy společenské a vnitroorganizační. Nerozlišují přitom postavení komunistické strany a společenských (zájmových) organizací v politickém systému společnosti.

Rovněž tyto normy jsou svým charakterem normami účeloslovnými (programovými).

s dalšími normami) pouze určitou sféru společenských vztahů. Druh společenských vztahů a způsob jejich regulace je určen posláním té které společenské (zájmové) organizace ve společnosti.

Normy společenských (zájmových) organizací, působící uvnitř organizace, regulují vnitřní organizační vztahy. Mají klasickou strukturu normy, jsou obsaženy ve stanovách organizace a jsou závazné pro členy organizace. (Zároveň — ve srovnání s normami strany — respektují *masový* charakter příslušné organizace.)

Socialistický stát přenáší na některé organizace obstarávání společenských záležitostí. Organizace pak reguluje vztahy existující a vznikající v této oblasti společenského života svými vlastními normami.⁴⁶

Tak např. ustanovením § 52 zákona č. 54/1956 Sb. o nemocenském pojištění zaměstnanců ve znění zákona č. 16/1959 Sb. a zákona č. 87/1968 Sb. byla přenesena správa nemocenského pojištění na pracující, kteří jsou sdruženi v Revolučním odborovém hnutí. Za vrcholný orgán nemocenského pojištění byla (ust. § 54 odst. 1 cit. zákona) určena Ústřední rada odborů. Zároveň byla i zmocněna k vydávání opatření, která jsou vyhláškou předsedy vlády uveřejňována ve Sbírce zákonů ČSSR.

Tímto způsobem se opatření Ústřední rady odborů (normy společenské — zájmové — organizace) stávají obecně závaznými normativními právními akty, jejichž dodržování je vynucováno státem.⁴⁷

V socialismu se tak vytváří zcela zvláštní normy společenských (zájmových) organizací, které jsou převedeny do práva a stávají se normami právními. Normy společenské (zájmové) organizace, které přešly do práva, jsou sekundárními právními akty a jejich nedodržení je sankcionováno státem.⁴⁸

Norma společenské (zájmové) organizace je součástí vědomí organizace. Vzniká za působení politického a morálního vědomí společnosti, čímž je také určován výchovný charakter normy.

Ve společenských (zájmových) organizacích je tak pod vedením komunistické strany spoluformováno vědomí člověka. Vědomí jedince, který uskutečňuje svůj zájem a pracuje pro svůj cíl v souladu se zájmem a cílem celé společnosti, se vyvíjí pozitivně k socialistickému společenskému vědomí.

⁴⁶ V zásadě jde o předání některých činností odborům a výrobním družstvům socialistickým státem.

⁴⁷ Normativním právním aktem obdobného charakteru je i vyhláška ÚRO č. 95/1968 Sb., týkající se poskytování přídatků na děti.

⁴⁸ Na základě tohoto hlediska dělí N. V. Jevaněšnikov normy společenských (zájmových) organizací „do dvou dalších skupin: normy, které mají charakter práva a normy, které takový charakter nemají“. N. V. Jevaněšnikov: *Priměněnija v graždanskom regulovanii moralnych principov*. Moskva 1970, str. 248.

2. SOCIALISTICKÁ MORÁLKA

Morálka je jedním z nejstarších normativních systémů, vznikla již v rodové společnosti.

To platí ve *smyslu obsahu* v celých dalších dějinách, přestože morálka na dlouhé období ztratila svou formální nezávislost a byla jakožto normativní systém formálně včleňována do rámce náboženství nebo s ním přímo ztotožňována.

Jako forma společenského vědomí obsahuje morálka představy o dobru a zlu. Tím poskytuje kritérium pro hodnocení chování lidí; hodnocením chování lidí se opět zpětně vytvářejí normy morálky a konstruují se *příslušné morální ideály*.

Morální norma není určité vyjádřeným pravidlem chování. „Žije“ ve vědomí společnosti, třídy nebo skupiny lidí. Teprve konfrontací s jedním, které směřuje zpravidla proti ustálenému pojetí dobrého jednání, se projevuje jako zákaz nebo příkaz. Dochází tedy k jakémusi hodnocení konkrétního jednání jedince ve společnosti. A zhodnocení konkrétního jednání jedince ve společnosti je projevem normy morálky v praxi.

Norma morálky je vyjádřena formou zákazu nebo příkazu. Sankce za porušení morální normy je negativní projev veřejného mínění. Chování morální je pak hodnoceno pozitivním projevem veřejného mínění. Morálka tedy má sankci jak negativní, tak i pozitivní.

Pojmovým a obecným znakem morální sankce (nebo pozitivního hodnocení) je skutečnost, že nositel této sankce se v zásadě ztotožňuje se samotnou společností nebo její příslušnou částí. Není jím tedy zvláštní, od společnosti oddělená síla, jako je tomu u práva, kde realizátorem sankce je státní moc.

Význam tohoto ztotožnění nositele morální sankce (nebo pozitivního hodnocení) je nezastupitelná úloha veřejného mínění a vnitřního přesvědčení členů samotné společnosti.

Další otázkou je forma materiálního projevu a materiálních důsledků morálního hodnocení. Může to být např. bojkot morálně odsouzeného, vyloučení ze skupiny či společnosti nebo i přímé fyzické násilí až po usmrčení. Přitom může jít o kolektivní násilí na odsouzeném nebo akt jedince schvalovaný a podporovaný (event. i krytý před státními orgány) celou skupinou nebo společností. (Domnívám se však, že v některých těchto případech mění pravidlo morálky svou formu [i když si zachovává obsah] a přechází většinou — do skupiny norem obyčejových. Viz dále.)

S rozpadem společnosti na třídy si vytvářejí sociální entity své vlastní normy morálky, v podstatě určené postavením této entity ve společnosti vůbec a v ekonomice zejména.⁴⁹

Každá společenská skupina má své vlastní představy o tom, co je dobré,

a o tom, co je špatné. Proto normy morálky, které si vytvářejí jednotlivé sociální entity v třídní společnosti, mohou být i protichůdné. B. Engels v polemice s Dühringem napsal: „Představy dobra a zla se tak měnily od národa k národu, od věku k věku, že si často přímo odporovaly.“⁴⁹

Po vzniku státu prosazuje panující třída své normy morálky, jež odpovídají jejím zájmům, pomocí ideologických a společenských prostředků za oficiální morálku.⁵¹ Přesto však ostatní společenské skupiny si vytvářejí své vlastní normy morálky, které (závisle na postavení třídy ve společnosti) buď morálce odpovídající zájmům panující třídy odporují, anebo jsou víceméně v souladu s touto oficiální morálkou.

Společnost, která se vyvíjí v třídních rozporech, nemůže mít jednotný morální systém, určitý neměnný mravní zákon, který by byl konečný a platný jednou provždy. Všechny dosavadní systémy morálky jsou určeny v poslední instanci ekonomikou a vztahy ve společenské výrobě.

Bedřich Engels ve své již citované práci klasifikuje druhy morálky buržoazní společnosti tímto způsobem:

„Je tu především morálka křesťansko-feudální, zděděná z dřívějších věřících dob, dělicí se v podstatě v katolickou a protestantskou, přičemž zase nechybí pododdělení morálky od jezuitsko-katolické a ortodoxně protestantské až po laxně osvíceneckou. Vedle toho vystupuje moderní buržoazní a vedle ní zase proletářská morálka budoucnosti, takže minulost, přítomnost a budoucnost poskytuje jen v nejpokročilejších zemích Evropy tři velké skupiny mravních teorií platných současně vedle sebe. Která je pravá? Ani jediná ve smyslu absolutní konečné platnosti, ale jistě nejvíce prvků slibujících to nejdelší trvání, má ta morálka, která v přítomnosti je pro svržení soudobého buržoazního řádu, hájí budoucnost, tedy morálka proletářská.“⁵²

V kapitalistické společnosti existují jen takové státní a právní instituty, které jsou v souladu se základnou společností a této základně slouží. U politických, právních a etických názorů a také norem morálky, je situace jiná. I když buržoazie vydává systém morálky, který odpovídá jejímu sociálně třídnímu zájmu, za oficiální, tvoří si každá společenská skupina svůj vlastní systém morálky.

⁴⁹ Bedřich Engels píše: „... Lidé vědomě nebo nevědomě čerpají své mravní názory v poslední instanci z praktických poměrů, v nichž vyrábějí nebo směňují.“ Anti-Dühring, Praha 1952, str. 83.

⁵⁰ B. Engels, cit. práce, str. 82–83.

⁵¹ Říkám vědomě „normy morálky, jež odpovídají zájmům panující třídy“ – nikoli „normy morálky vládnoucí třídy“. Panující třídy mají zpravidla svou vlastní morálku, jíž se řídí, ale to neznamená, že si přejí, aby podle stejných morálních norem žily a jednaly třídy ovládané. To by bylo pro samotnou panující třídu nebezpečné. V buržoazní společnosti se tento fakt projevuje např. tím, že buržoazii spíše vyhovuje, když si pracující osvojují maloburžoazní morálku s jejími iluzemi než tvrdě realistickou morálku samotné buržoazie.

⁵² B. Engels, cit. práce, str. 82–83.

Vykořisťovaná třída — proletariát — vytváří v procesu boje proti svému antipodu nejen své vlastní *zásadně odlišné* politické názory a v podobě svých politických stran i své politické instituce, nýbrž i vlastní, od buržoazních *zásadně odlišné*, právní a etické názory a normy morálky. V období ostrých třídních bojů, kdy i zájmy ostatních společenských tříd a vrstev se dostávají do příkrých rozporů se zájmy buržoazie, ovlivňují tyto odlišné politické, právní a etické názory proletariátu a normy proletářské morálky i vědomí ostatních sociálních tříd a skupin. Tím je ovlivňována i tvorba norem morálky ostatních společenských entit.

Buržoazie si uvědomuje nebezpečí vyhrocených třídních rozporů, kdy proletářské názory a normy proletářské morálky působí na tvorbu morálních norem ostatních tříd a sociálních skupin. Normy morálky jednotlivých tříd a skupin, které jsou totiž v rozporu s oficiální buržoazní morálkou se mnohdy dostávají i do rozporů s normami buržoazního práva.

Pro realizaci práva má však *soulad právních norem s normami morálními mimořádný význam*, protože propůjčuje právním normám *sankci*, která se pokládá za charakteristickou právě především pro morálku a *kteřá spočívá v tlaku veřejného mínění*. Následky porušení povinnosti stanovené právními normami jsou přísnější než následky porušení morálních norem. V různých souvislostech se ale tlak veřejného mínění může ukázat jako mocnější než hrozba těmi či oněmi právními opatřeními státního donucení.⁵³ Jestliže veřejné mínění schvaluje jednání, které je v souladu s právem, aktivně přispívá k realizaci práva. Jestliže je však v rozporu s právem co do hodnocení jednání, ohrožuje požadavek zachovávání práva.

Vedle toho morálka a morální sankce postihuje i činy, jež právo netrestá. Jednak to platí o postihu jednání panujících tříd morálními sankcemi tříd ostatních, jednak se to týká skutečnosti, že i příslušník panující třídy může jednat amorálně, aniž by tím porušil nějakou právní normu. Jinými slovy: jestliže v některé společnosti (alespoň pro panující třídu) platí, že „vše, co není zakázáno, je dovoleno“, pak to neznamenaá, že všechno, co není proti-právní je také morální.

Požadavek zachovávání buržoazního práva a buržoazního právního pořádku odpovídá sociálně třídním zájmům buržoazie. Buržoazie proto právo a právní pořádek posvěcuje morální ideologií, která jí vyhovuje a kterou vydává za oficiální.⁵⁴ Zastírá třídní rozpory, např. stanovením cíle blaho-

⁵³ Pojem veřejného mínění nelze chápat jednoznačně. Ve společnosti, ve které existují sociální rozpory, nebývá toto mínění jednotné, nýbrž se diferencuje podle tříd, vrstev a skupin. Chování jednotlivce bývá více ovlivněno veřejným míněním společenského prostředí (eventuálně bezprostředního okolí), ve kterém jednatel žije, než veřejným míněním panující třídy či vrstvy, které ve společnosti bývá vydáváno za oficiální.

⁵⁴ Např. je možno citovat některá ustanovení Čeledního řádu pro Čechy ze dne 7. dubna 1866, č. 11 z. z., podle něhož se řídily poměry v zemědělství u nás až do r. 1945. Ustanovení § 10: „Čeledín povinen jest hospodáře svého poslušen a jemu

bytu pro všechny v rámci kapitalistické společnosti. Různými sociálními ústupky otupuje ostrost třídních konfliktů; tak i omezuje působení proletářské morálky ve společnosti. Nejrozumnějšími formami ideologického působení (často ovšem podporovaného reálnými opatřeními, jež tomuto ideologickému působení dodávají přesvědčivosti), ovlivňuje vědomí některých společenských skupin. Tím buržoazie působí na tvorbu morálky těchto skupin a zároveň na akceptaci buržoazního práva těmito skupinami v souladu se svým zájmem na zachování kapitalistického řádu.⁵⁵

Z tohoto hlediska můžeme říci, že i právo jako celek, je v určitém smyslu „třídně morální kategorií“. Neznamená to však, že by všechny právní normy buržoazního práva byly v souladu s normami buržoazní morálky.

Někteří buržoazní teoretikové např. Jellinek a Masaryk označovali právo za „minimum mravnosti“. Tuto teorii ostře kritizoval prof. Radim N. Foustka, který dokazoval, že buržoazní právo je v ostrém rozporu s morálkou proletariátu a s morálkou ostatních pracujících tříd a vrstev společnosti; často bývají některé normy buržoazního práva v rozporu i se samotnou morálkou buržoazie. Pokud buržoazní ideologové hovoří o právu jako o „minimu mravnosti“, zakrývají protilidovost tohoto práva, jeho ostrou rozpornost se zájmy a morálkou pracujících.⁵⁶

Současní kapitalisté si již „přivykli“ vyhýbat se sporům, které nejsou nutné, mnozí z nich propagují „mír a harmonii“. „Jinými slovy, západoevropští a američtí kapitalisté využili poučení z třídního boje, stali se morálními, humánními, starají se o skutečně „lidské“ vztahy mezi proletářem a podnikatelem. Kdo však vidí zejména v tomto proces morální, mýlí se... Všechny ústupky jsou pouze prostředkem urychlení koncentrace kapitálu v rukou několika osob... A za druhé nelze spouštět se zřetele skutečnost, že zmírnění mravů je v podstatě vnějším jevem, protože samotného kapitalistického řádu, jehož podstatou je zotročení proletariátu, se to vše vůbec nedotýká.“⁵⁷

věren býti, uctivě se k němu chovati, pravdu mluvit i vůbec pilným, opatrným, pořádným a čistotným býti. Čeledín má domácí pořádek, hospodářem stanovený, bedlivě zachovávat i jeho rozkazy, napomenutí a domluvy uctivě a skromně vyslechnouti.“ Ustanovení § 14: „Čeledín nesmí bez vědomí a dovolení hospodáře svého svůj oděv, prádlo a jiné své věci schovávat mimo dům, v němž slouží, a musí dopustiti, kdyby mu pán truhlu, kufr nebo jiné schránky v jeho a jednoho svědka přítomnosti prohledal.“

⁵⁵ Přitom je třeba si uvědomit, že právo v podstatě vyjadřuje víceméně adekvátně obecné zájmy panující třídy (nebo části této třídy) jako celku. Tam, kde se zájem skupiny nebo jednotlivých příslušníků panující třídy dostane do rozporu s obecným zájmem třídy, může nastat „dokonce i právní postih“. Takové případy pak podporují „optický klam“, tj. představu o nadtřídním charakteru práva.

⁵⁶ Viz Radim N. Foustka: K pojmu pravidel socialistického (občanského) soužití. Právnícké štúdie č. 2/58, str. 246.

⁵⁷ M. G. Zuravkov: Socializm i moral. Moskva 1974, str. 66–67: „...A vo vtorych, nelza upustat iz vidu, čto smjagčeniye mravov na samom dele tolko vnešnjeje, postolku osnova porabočeniya proletariajata, tj. sama kapitalističeskaja sistéma, soveršeno etim ne zatragivalas.“

Proletářská morálka vzniká zároveň se vznikem proletariátu jako třídy. Vyvíjí se v třídních bojích proletariátu, jako protiklad morálky buržoazní. Přímá protichůdnost norem proletářské morálky, ovlivňuje i negativně (např. zahálčivým způsobem života panující třídy) názory a způsob myšlení značného počtu pracujících.

Proletariát není třídou jednotnou, vnitřně se diferencuje např. podle svého zařazení ve výrobním procesu, podle výše marxistického vzdělání, revolučnosti, příslušnosti k různým politickým organizacím atd.

Ani morálka proletariátu není jednotným souborem norem, ale je ve své struktuře členitá, odpovídá určitým vrstvám proletariátu, jejich společenskému poznání a uvědomění, a podle toho se také diferencuje. Proto termín proletářská morálka, užíváme pouze pro představy a z toho plynoucí normy a zásady, které si vytváří nejprogresivnější vrstva proletariátu.

„Proletářská morálka je... pokrokovou ve srovnání s morálkou vykořisťovatelů, protože vznikala a rozvíjela se v revolučním boji s vykořisťováním, s bezprávím pracujícího člověka s jeho politickým a duchovním útlakem... Tato morálka se zrodila v předních vrstvách dělnické třídy a obohacovala se idejemi proletářských ideologů.⁵⁸

Morálka proletariátu se rozvíjí zároveň s rozvojem uvědomování se proletariátu, nejprve v jednotlivých etapách jeho třídních bojů, později v jednotlivých etapách vývoje komunistické společnosti (jak v nižší, tak i ve vyšší fázi).

Názvy proletářská morálka, socialistická morálka, komunistická morálka, jsou označením jednoho a toho samého typu morálky v určité etapě jejího vývoje.⁵⁹

Proletářská morálka vzniká jako odraz postavení proletariátu v kapitalistické společnosti, odpovídá třídnímu antagonismu dělnické třídy a buržoazie a současně vyjadřuje i vnitřní vztahy v rámci vykořisťované třídy, žijící v kapitalistické společnosti.

Socialistická morálka vyrůstá ze základů vytvořených proletářskou morálkou, vyjadřuje nejen postavení dělnické třídy jako panující třídy socialistické a ke komunismu spějící společnosti, ale i odpovědnost dělnické třídy za společnost, které stojí v čele. Jejím rozhodujícím znakem je položení důrazu na respektování a podporování souladu mezi individuálními a celospolečenskými zájmy. Proto roste a získává vliv ve společnosti v nerozlučném sepětí s bojem proti nadřazování individuálních a skupinových

⁵⁸ Marksistsko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i prava, díl Socialističeskoje pravo, str. 184, Moskva 1973.

⁵⁹ „V rozvinuté socialistické společnosti, budující komunismus, se proletářská morálka mění v morálku všelidovou, stává se morálkou všeho lidu. Základní... zásady této morálky jsou obsaženy v Programu Komunistické strany Sovětského svazu jako principy morálního kodexu budovatelů komunismu.“ Citovaná práce, str. 185.

zájmů nad zájmy společenskými, proti morálce buržoazní a maloburžoazní.

Komunistická morálka začíná tam, kde lidé ve svém životě, práci a vzájemných vztazích začínají podřizovat uvědoměle své individuální zájmy celospolečenským zájmům, boji za společenský pokrok. To je jeden z důvodů, proč komunistická strana jako nositelka komunistické morálky je prvkem budoucí společnosti ve společnosti přítomné.

Socialistická morálka je tedy vyšším vývojovým stupněm proletářské morálky. Čerpá ze všeho cenného a pokrokového, co bylo vytvořeno lidstvem v jednotlivých etapách historického vývoje společnosti, v bojích progresivních sil za sociální pokrok. Rozvíjí se a naplňuje novým obsahem spolu s postupným vznikem socialistických společenských vztahů.

Morálka socialistické společnosti je morálkou revoluční; „... socialismus, který se rodí revoluční cestou totiž potřebuje revoluční a nikoliv jinou morálku.“⁶⁰

A. Socialistická morálka a socialistické právo

Až do vzniku proletářského státu se společnost vyvíjela v třídních protikladech, proto morálka byla vždy systémem skupinovým, třídním.

Po vzniku proletářského státu, který postupně překonává třídní antagonismy, se úměrně s postupem k beztřídní společnosti vyvíjí i jednotný systém morálky, platný pro celou společnost a celou společností jako platný a jediný systém přijímaný.

V období přechodu od kapitalismu k socialismu dochází k likvidaci vykořisťovatelských tříd, formuje se ekonomická základna socialismu; ekonomická struktura však je ještě heterogenní. V tomto období pochopitelně ještě neexistuje a nepůsobí jen systém socialistické morálky. I když na vědomí pracujících působí objektivní realita, jakož i marxistická ideologie, jejíž úloha roste, dále jednotlivé instituce proletářského státu a práva, které napomáhají k vítězství socialistické ekonomiky, existují ještě stále vykořisťovatelské třídy, a jim blízké sociální vrstvy a skupiny. Ty pak nepřijímají názory a představy proletariátu, a z toho vyplývající normy morálky, ale naopak proti nim bojují, a tak zpomalují a brzdí nástup socialistické morálky, jakožto jediného morálního normativního systému společnosti.

Socialistické právo, vytvářené a sankcionované proletářským státem, napomáhá již šířit zásady socialistické morálky do celé společnosti.

Např. Ústava 9. května kodifikuje to, čeho bylo dosaženo na cestě k so-

⁶⁰ M. G. Žuravkov, cit. práce, str. 67.

cialismu, ale současně připouští omezení soukromého vlastnictví výrobních prostředků. Zároveň ovšem formuluje socialismus jako cíl (a program) vývoje naší společnosti.

Právo proletářského státu napomáhá nejenom vzniku socialistického vlastnictví výrobních prostředků (to znamená, že pomocí práva je třídně potlačována buržoazie), ale zároveň reguluje nově vznikající společenské vztahy a vychovává občany k tomu, aby se „uměli“ v těchto vztazích chovat. Mezi dalšími příklady je podle mého názoru třeba uvést i povinnost pracovat, kterou Ústava 9. května stanoví. Povinnost pracovat vychází a šíří, v rodící se socialistické společnosti, normu proletářské morálky, převzatou z předcházejících morálek vykořisťovaných tříd: „Kdo nepracuje ať nejlí.“

Podobné příklady lze uvést i u kodexů, vydaných a platných od roku 1950 v Československu.

Vítězstvím socialismu a vytvořením socialistické základny, se kvalitativně mění i socialistická nadstavba postupně ve všech svých jednotlivých částech. Nejprogresivnější části této nadstavby (např. marxisticko-leninská ideologie, socialistické právo), působí na rozvoj socialistického společenského vědomí, které se v rámci společnosti jako celku vyvíjí pomaleji než společenské bytí) a tím urychlují postupný vznik jediného morálního systému socialistické společnosti.

Socialistická morálka je ještě nižším stupněm morálky, tak, jako socialismus je nižším vývojovým stupněm komunismu. Socialistická morálka nemůže být jediným morálním normativním systémem společnosti. I v tomto případě platí, že společenské vědomí se opožděje za společenským bytím. Názory a představy jednotlivých vrstev, skupin atd., jsou stále ještě v tomto období ovlivňovány přežitky, pocházejícími z kapitalistické společnosti. Mimo to vědomí jednotlivých vrstev je ovlivňováno základními rozpory socialismu (např. rozporem mezi fyzickou a duševní prací, rozporem mezi městem a venkovem, systémem rozdělování podle práce a nikoli podle potřeb apod.). Vývoj norem morálky jednotlivých vrstev socialistické společnosti je ovlivňován i různými negativními projevy našeho života (např. nesplněním hospodářského plánu institucí a z toho vyplývající finanční újmou pracovníků, přílišným a jednoznačným zdůrazňováním hmotné zainteresovanosti individuálních zájmů, a tomu odpovídající snaze o maximální hmotné zajištění rodiny atd.). Na zpomalení vývoje jediné socialistické morálky působí i buržoazní ideologie. Pokud bude existovat kapitalismus jako společenské zřízení, bude existovat i buržoazní ideologie se svou snahou o narušení rozvoje socialistického společenského vědomí a jeho součástí — socialistické morálky.

Imperialistické státy přecházejí v současné době od hrozby vyvolání třetí světové války (vzhledem k rychle rostoucí ekonomické, politické, i vo-

jenské síle světové socialistické soustavy) ke zcela nové koncepci psychologické války.

Ideologickou podstatou této koncepce je orientace na dlouhodobé a koordinované vedení psychologické války, charakterizované diferencovaným přístupem k jednotlivým socialistickým zemím s využitím revizionistických a oportunistických sil, ale i protisocialistických sil uvnitř socialistické společnosti.

„Jemnost této taktiky koncepce psychologické války objasňuje Franz Joseph Strauss v časopise Německé spolkové republiky *Die Aussenpolitik*, č. 11, r. 1962, kde říká: ‚Je třeba obratným způsobem, všemi prostředky propagandy vpašovat do veřejného života komunistických zemí naše myšlenky a představy. Tím se lidé v komunistických zemích stanou vědomými nebo nevědomými nositeli západních idejí, tím bude podněcován pocit všeobecné nespokojenosti, který je předpokladem násilně se vyvíjejících změn a přeměn v těchto státech. Zde v Evropě rozhodující faktory dokazují, že Západ může úspěšně vést psychologickou válku proti Východu.‘“⁶¹

Buržoazní ideologie se snaží pronikat do vědomí lidí nejrůznějšími formami a metodami ideologického působení včetně ideologické diverze. Patří sem ideologické působení prostřednictvím buržoazní kultury, buržoazního způsobu života, náboženství a koneckonců i činnosti různých rozvědek apod. Jak dalece může být úspěšná její taktika je prokázáno událostmi v Československu v r. 1968–1969.

Právě v současné době, kdy se formuje morálně politická jednota všeho lidu, je nutné překonávat nejen přežitky staré společnosti a některé negativní jevy našeho života ve vědomí lidí, ale zároveň se denně vyrovnávat s působením buržoazní ideologie ve skutečné ideologické „válce“, která je rozpoutávána.

Vývoj morálně politické jednoty lidu je proto třeba ovlivňovat nejrůznějšími způsoby, formami a metodami: ideologií, socialistickým právem, výchovou ve školách, socialistickou kulturou, organizováním života společenských skupin, zapojováním jedince do správy veřejných záležitostí, prostřednictvím společenských (zájmových) organizací atd. Tato výchovná činnost je značně náročná. Vyžaduje každodenní péči a je výsledkem cílevědomé práce, podpořené působením všech socialistických vymožeností.

Právo v socialistické společnosti, zejména jako regulátor společenských vztahů, musí být proto i nadále zachováno.

Existence rozporů v socialistické společnosti podmiňuje i možnost (jak již bylo několikrát zdůrazněno) nesouladu mezi zájmy individuálními a zájmy obecnými. Řešení tohoto nesouladu (a to nejenom sporů, vyplývajících z rozporných zájmů) napomáhá podstatnou měrou i socialistické

⁶¹ B. Němec: *Válka a politika. Tvorba 2/1973.*

právo. Některé, pro vývoj společnosti důležité sociální vztahy, jsou pomocí práva povýšeny na vztahy právní. Dochází tak k přesnému vymezení oprávnění a právních povinností subjektů právních vztahů. Tím stát zabezpečuje ochranu obecného zájmu socialistické společnosti a vyzdvihuje tento zájem jako prvotní ve vztahu k zájmům individuálním.

Socialistické právo jako součást společenské nadstavby nemůže být vyšší než hospodářská soustava socialismu, a touto soustavou podmíněný kulturní vývoj socialistické společnosti. Bylo již konstatováno, že sociální realita socialismu je realitou dialekticky rozpornou. A socialistické právo se od těchto rozporů neodpoutává a nezakrývá je. Zdaleka však není pouze prostým zrcadlem daného stupně sociálního vývoje. Vystupuje jako nástroj sjednocení, výchovy a organizace společnosti, přičemž stanoví jako svůj cíl vymoženosti, kterých má být dosaženo, ukládá úkoly, jejichž pomocí má být těchto vymožeností dosaženo a reguluje vztahy v těchto podmínkách vznikající.⁶²

Právními normami jsou svým způsobem fixovány existující a nebo vznikající ekonomické a sociální vztahy, které v rámci vyvíjející se socialistické společnosti mají zůstat po určitou dobu stabilizovány.

Stabilizace důležitých ekonomických a sociálních vztahů jejich povýšením na vztahy právní zajišťuje právní jistotu v socialistické společnosti. Jsou přesně vymezeny oprávnění a svobody jedince a zároveň i jeho povinnosti vůči socialistické společnosti, státu, spoluobčanům atd. Přesné vymezení svobod, oprávnění a povinností subjektu práva napomáhá rovněž určení stupnice morálních hodnot socialistické společnosti a zachovávání norem socialistické morálky ve společnosti.

Důležitým činitelem výchovy a upevňování morálně politické jednoty všeho lidu je proto soulad socialistického práva se socialistickou morálkou. *Specifická povaha vzájemného vztahu práva a morálky za socialismu spočívá nejenom v tom, že právo vyjadřuje normy socialistické morálky, ale i v tom, že socialistické právo, které upevňuje materiální a politické základy společnosti, vychovává zároveň pracující v duchu zásad socialistické morálky.*⁶³

Socialistické právo samo o sobě představuje morální hodnotu socialistické společnosti. Socialistická morálka proniká obsahem socialistického práva a ovlivňuje jeho rysy.⁶⁴

⁶² Viz V. I. Lenin: Spisy 36, str. 182.

⁶³ Soulad práva a socialistické morálky se odráží ve společenském právním vědomí. Lze ho proto zkoumat prostřednictvím sociologických výzkumů. Socialistické právní vědomí hraje důležitou roli při hodnocení práva, při tvorbě práva, při hodnocení orgánů právo aplikujících, reakci na porušení práva atd. Je vážným faktorem, který ovlivňuje proces komunistické výchovy obyvatelstva.

⁶⁴ V socialistické teorii práva v podstatě není různých názorů na pojem a vývoj socialistické morálky a její vztah k socialistickému právu. Existují však rozporné

Socialistická zákonnost předpokládá, že norma práva je v souladu s normou morálky. Normy socialistického práva jsou prolntuty morálkou socialistické společnosti. Je proto otázkou, zda je v souladu s požadavkem socialistické zákonnosti a právní jistoty rozhodnout v procesu aplikace práva odchylně od právní normy, jestliže v konkrétním (určitém) případě je tato právní norma (která je pouze abstraktním pravidlem chování) v rozporu se socialistickou morálkou. Tato otázka je značně složitou. Podle mého názoru přesahuje rámec této práce.

To však neznamená, že by normy socialistického práva byly totožné s normami socialistické morálky⁶⁵ nebo, že by všechny normy socialistického práva měly charakter norem socialistické morálky. Z hlediska pronikání principů socialistické morálky do norem socialistického práva je možno vydělit tři skupiny norem:

za prvé, *normy práva, které jsou zároveň i normami morálky,*

za druhé, *normy práva, které mají morální aspekt,*

za třetí, *normy práva, které nejsou normami morálky a nemají morální aspekt.*⁶⁶

Normy práva, které mají charakter norem morálky se vyskytují ve všech odvětvích pozitivního práva.

Kupř. ustanovení § 32 odst. 2 zákona o rodině — „Rodiče mají být

názory týkající se problematiky aplikace práva ve vztahu k normám morálky. Jedna skupina teoretiků zastává názor, že normy morálky jsou podpůrným pramenem práva (viz část sedmá této kapitoly). Tento názor se odrazil i v československé soudní praxi. Lze např. uvést rozhodnutí Nejvyššího soudu č. 1 uveřejněné ve Sbírce rozhodnutí Nejvyššího soudu z r. 1967.

⁶⁵ Marksistsko-leninskaja obščaja teorija Gosudarstva i prava, díl Socialističeskoje pravo, Moskva 1973, str. 192, vytyčuje několik rozdílů mezi právem a morálkou: „Za prvé právní normy jsou stanoveny nebo sankcionovány státem... a vyjadřují státní vůli, jsou státním příkazem. Normy morálky vznikají ve společnosti postupně, vyjadřují společenskou vůli a jsou společenským příkazem. Za druhé právní normy vyjadřují státní vůli, jsou vydávány ve zvláštní formě (zákon, vyhlášky, nařízení atd.) a jsou obecně závazné. Tyto formy zabezpečují pravidlům v nich obsaženým oficiální normativní význam, a proto také nesou název pramenů práva ve formálním (právníckém) významu. Pravidla, která nemají tuto formu... nejsou pravidly právními. Normy morálky jsou obsaženy ve vědomí lidí a nemusí být vyjádřeny písemně. Morální vědomí samo o sobě nemá normativní význam... Za třetí právní normy vstupují v platnost oficiálně, účinnosti nabývají v čase přesně určeném. Normy komunistické morálky se rodí ve vědomí přední části členů socialistické společnosti, rozšiřují se postupně, úměrně k tomu, jak jsou osvojovány společenským vědomím jednotlivých skupin, organizací, tříd nebo společnosti jako celku... Za čtvrté právní normy patří vždy do jediného systému určeného sociálním obsahem a normativním významem... Morálka... v mnohém závisí na společenském prostředí, ... na zájmu sociálních skupin a jejich organizací. Za páté dodržování právních norem je zabezpečováno státním donucením. ... Dodržování norem morálky je zabezpečováno donucením prostřednictvím veřejného mínění a vnitřními morálními motivy. ... Za šesté právní normy jsou charakteristické detailní regulací chování subjektů ve společenských vztazích, morální normy jsou spíše obecným principem a nikoli konkrétním pravidlem.“

⁶⁶ Viz S. S. Alexejev: Socialnaja cennost' prava v socialističeskom obščestve. Moskva 1971, str. 205.

osobním příkladem, chováním a vztahem ke společnosti příkladem svým dětem“, je zároveň i normou morální.

Dále lze uvést i ustanovení § 415 obč. zákoníku — „Každý je povinen počínat si tak, aby nedocházelo ke škodám na zdraví a na majetku ani k neoprávněnému majetkovému prospěchu na úkor společnosti nebo jednotlivce“. I tato norma je vlastní morálce. (Vedle citovaných norem existuje v našem právu i mnoho dalších.)

Dojde-li k ohrožení společenských vztahů, chráněných shora uvedenými právními pravidly chování protiprávním jednáním, bude toto jednání nejenom sankcionováno státní mocí, ale zároveň i negativně posuzováno veřejným míněním, které tvoří sankci morálky.

Ve všech odvětvích pozitivního práva rovněž nalezneme i normy s morálním aspektem. Kupř. ustanovení § 156 odst. 1 zákoníku práce — „Organizace je povinna přihlížet při zařazování pracovníků do směn též k potřebám žen pečujících o děti“; — přesné znění této normy není obsaženo v morálce. Existuje však norma morálky, prikazující ochranu matek a dětí, a ta je podstatou ust. § 156 odst. 1 zákoníku práce.

Morální aspekt mají i ostatní ustanovení VII. hlavy zákoníku práce, týkající se pracovních podmínek žen a mladistvých (§§ 149–168).

Dále lze jako příklady uvést § 410 odst. 1 o. z., § 268 odst. 1 trest. zák., ust. § 82 odst. 2 zákona o rodině atd.:

§ 410 odst. 1 občanského zákoníku — „Jestliže má občan podle dohody obstarávat záležitosti jiného, je povinen se řídit danými příkazy. Odchýlit se od nich může jen tehdy, jestliže je to nutné v zájmu toho, jehož záležitosti obstarává, a nemůže-li včas dosáhnout jeho souhlasu“.

V ust. § 410 odst. 1 je obsažena norma morálky, prikazující řádné plnění povinností:

ustanovení § 268 odst. 1 trestního zákona (obcházení branné povinnosti) — „Kdo se dopustí pletich v úmyslu dosáhnout úlev v plnění branné povinnosti, bude potrestán odnětím svobody až na jeden rok nebo nápravným opatřením“.

Rovněž i tato norma má morální aspekt. Obsahuje normu morálky prikazující obranu socialistické vlasti:

ustanovení § 82 odst. 2 zákona o rodině — „Každé dítě plní tuto vyživovací povinnost takovým dílem, jaký odpovídá poměru jeho schopností a možností k schopnostem a možnostem ostatních dětí“.

Podstatou shora uvedené normy je vyživovací povinnost dětí k rodičům, je vlastní i morálce.

Značná skupina norem práva má čistě organizační charakter (jsou to např. normy, regulující činnost jednotlivých institucí); jiné normy práva jsou např. normami technickými (týkají se bezpečnosti při práci, kvality

výrobku, technologických postupů apod.). Ani organizační, ani technické normy nejsou obsaženy v morálce a nemají morální aspekt.

Nedostatek vztahu k morálce u této třetí skupiny norem je však pouze zdánlivý. Organizační norma může být totiž porušena chováním, které v mnoha případech lze označit jako chování nemorální (např. činnost účetního, který porušuje účetní předpisy s cílem obohatit se). Porušením některých norem, patřících do této třetí skupiny, mohou být narušeny i zájmy společnosti, týkající se např. zásobování, plnění plánu jednotlivých podniků apod. Tak dochází ke vzniku jevů, které negativně ovlivňují vývoj společenského vědomí. Tím je narušován i vývoj norem socialistické morálky.

Rozvoj socialistické morálky je ovlivněn zákonitostmi vývoje socialistické společnosti, založené na sociální, politické a ideové jednotě lidu, na jeho úspěších v oblasti materiálního a kulturního života společnosti. Na rozvoj morálky působí dále zdokonalování forem a metod činnosti státních orgánů, růst role veřejného mínění v boji s protisociálními jednáními občanů a růst úlohy společenských organizací ve státě. Metody postihu a výchovy nabývají rovněž stále většího významu.

Socialistický stát zapojuje v procesu budování nové společnosti stále širší masy pracujících do řízení veřejných záležitostí a politické činnosti. Veřejné mínění je formováno komunistickou stranou, která čerpá z vědeckého poznání, ze znalostí zákonitého vývoje společnosti, z nejnovějších technických a jiných poznatků. Občané socialistického státu řídí společenské záležitosti, přičemž se zabývají otázkami řízení zemědělství, stavebnictví, dalšího růstu životní úrovně obyvatelstva, upevnění rodiny, výchovy dětí a mládeže, rozvoje práv a povinností občanů atd.

V rámci rozvíjející se reálné socialistické demokracie jsou občanům k celostátní diskusi předkládány k posouzení otázky, týkající se rozvoje celého státu a společnosti. Význam, který je přiznán veřejnému mínění, je svědectvím vzrůstající úlohy lidu v životě společnosti. Společenské organizace pracujících se aktivně účastní spolu se státními orgány boje s protisociálními jevy.

I když ve společnosti vzrůstá úloha morálky, nemůže se socialistický stát zříci již v současné době státního donucení. Autorita státu, jeho možnosti donucení jsou účinnými prostředky zajištění právního řádu a dodržování právních norem. Růst kultury společnosti a morálního uvědomění občanů je třeba na druhé straně vyvážit novými kritérii ve stylu práce státních zaměstnanců, kteří musí řešit a vyřizovat záležitosti občanů se vši pozorností a porozuměním.

Jestliže společnost vytváří objektivní podmínky k dodržování morálních vztahů mezi lidmi, dovedou lidé samostatně posuzovat to, co je dobré a co je zlé. Vůle člověka je determinována podmínkami jeho života, které působí na rozvoj jeho myšlení. V podmínkách socialismu má člověk objek-

tivní možnost kontrolovat své uvědomělé chování, řídit se svou vůlí, vytvořit si model chování, odpovídající morálce společnosti.

Socialistická společnost vytváří objektivní základy pro sebekázeň člověka, formování jeho občanské odpovědnosti vůči společnosti. Morální člověk pojímá odpovědnost jako povinnost ku své pověsti. „Není možné nazvat morálním takového člověka, který odpovědnost pocituje jako těžké jho,“ psal M. A. Dobroljubov, „ale toho, kterému se stala odpovědnost vnitřní potřebou.“⁶⁷ V etapě budování nové společnosti je uvědomělá morálka člověka, jeho uvědomělá odpovědnost vůči státu a společnosti zárukou pokrokové morálky.

3. TECHNICKÉ NORMY SE SOCIÁLNÍM DOPADEM

Vznik technických norem je podmíněn již nejnižším stupněm společenské výroby, již nejméně dokonalým procesem získávání materiálních prostředků důležitých pro život společnosti. Jestliže tyto normy zároveň regulují i vzájemné vztahy lidí „v jejich boji s přírodou, stávají se společenskými normami, přičemž nepřestávají být normami technickými“.⁶⁸

V socialistické teorii práva neexistuje pouze shora uvedený názor, týkající se technických norem se sociálním dopadem.

Např. polský právní teoretik V. Brzeziński se domnívá, že technické normy nemohou mít sociální dopad, protože je v nich vyjádřen pouze vztah člověka k věci. Z toho závěru dovozuje, že technické normy nejsou normami společenskými.⁶⁹

Zcela opačný názor zastávají sovětsí právní teoretikové P. T. Poležaj a V. S. Šelestov⁷⁰ a polská teoretička A. Michalská. Dospívají k závěru, že technická norma je vždy normou společenskou, a to jak svým vznikem, tak svojí funkcí; reguluje vztahy mezi lidmi v procesu působení na přírodu a nikoliv vztahy člověka k předmětům přírody.⁷¹

Citovaní autoři, podle mého názoru, zcela správně váží otázku společenského působení technické normy na skutečnost, zda norma reguluje vztah člověka k člověku ve výrobě, nebo zda vyjadřuje pouze vztah člověka k věci. Avšak mýlí se, jestliže všechny technické normy zařazují do jedné skupiny.

⁶⁷ M. A. Dobroljubov: Vybrané filosofické spisy, sv. 1. Moskva 1945, str. 146.

⁶⁸ Marksistsko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i prava, díl Socialističeskoje pravo, Moskva 1973, str. 216.

⁶⁹ Viz Państwo i prawo 1966, č. 9, str. 3.

⁷⁰ Viz P. T. Poležaj, V. S. Šelestov: O sootnošeniji juridičeskich, techničeskich norm v socialističeskom obščestve. Sovetskoe gosudarstvo i pravo, č. 10, 1966.

⁷¹ Viz A. Michalská, Państwo i prawo, 1967, č. 4–5, § 6.

Domnívám se, že technická norma kvalitativně a technologicky vyjadřuje určitý způsob výroby. Ve společnosti začíná působit tehdy, je-li její dodržování vynucováno společností, státem či třídou nebo skupinou. Tím, že je dodržení normy vynucováno, mění se technická norma z faktické v normu oficiální.

Podle mého názoru nereguluje každá technická norma vztahy mezi lidmi ve výrobě. Existují technické normy, které jsou dány pouze přírodními zákonitostmi a ve kterých je vůle člověka zúžena na poznání a využití těchto zákonitostí. Sem patří např. chemické postupy, týkající se slévání kyselin s vodou, do této skupiny norem patří i všechny základní postupy výroby (např. výroba skla jako takového, výroba železa jako takového, výroba látek, pečení těsta apod.).

Další skupina norem je určena nejenom poznáním a využitím přírodních zákonitostí, ale zároveň i vůlí třídy, skupiny, společnosti. Jsou to technické normy, jejichž vznik je spoluurčen potřebami rozvoje společnosti, zvyky, módou apod. Pro výrobu tanků je např. třeba pancéřové oceli, pro výrobu automobilů bezpečnostního skla, vzor látek, jejich kvalita a způsob tkaní je určován módou, chléb v každé zemi se peče z různé mouky a je různé kvality atd. Do této skupiny norem patří i normy týkající se vzhledu výrobku, jeho váhy, kvality, normy týkající se bezpečnosti při práci apod.

Technické normy, které jsou spoluurčeny potřebami rozvoje společnosti, účelností, módou, zvykem apod. a jejichž dodržování je vynucováno, jsou technickými normami se společenským dopadem. Prostřednictvím této skupiny společenských norem lidé aktivně působí na rozvoj výroby. Zároveň těmito normami jsou regulovány vztahy mezi lidmi ve společenské výrobě.⁷² Technické normy se sociálním dopadem jsou normy společensky uznávané, společensky vynucované, tj. *technické normy oficiální*.

Technické normy se sociálním dopadem existují ve všech etapách společenského vývoje. Prudce se však rozvíjejí až se vznikem monopolního kapitalismu.

V období kapitalismu volné soutěže vyráběli drobní vlastníci výrobních prostředků každý sám a do značné míry používali i svých vlastních výrobních postupů.

„Proletariát, který stál na nejnižším stupni sociálního žebříčku, nebyl tehdy jako odpůrcí třída buržoazii nebezpečný. Ve výrobním procesu se podřizoval (do značné míry trpně) diktátu svého zaměstnavatele, nejsa prozatím schopen vážněji mu čelit. Případný odpor vybuchoval živelně a měl omezený, místní význam. Jako organizovaná síla veřejného života neexistoval a nebyl za ni tehdejší „veřejným“ míněním ani státem uzná-

⁷² Viz Marksistko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i prava, díl Socialističeskoje pravo, Moskva 1973, str. 215–217.

ván. Podle liberalistické teorie neměl svou vlastní vůli; jeho vůlí byla vůle chlebedárcova. Ekonomické přinucení bylo natolik silné, že dokázalo proletariát v podstatě ukáznit.⁷³

Proletariát jako neorganizovaná třída nemohl proto vynucovat technické normy, týkající se bezpečnosti při práci apod. A liberální stát v tomto období do sféry sociálně ekonomické neingeroval.⁷⁴

Přesto však již v této době existovaly technické normy se sociálním dopadem, jejichž dodržování bylo vynucováno. Tyto normy se týkaly zejména kvality výrobku, jeho vzhledu. Byly diktovány zvykem, módou, společenskou potřebou apod. Mnohé z těchto norem, týkajících se převážně kvality výrobku, přešly později s postupem koncentrace kapitálu do práva a jejich nedodržení začalo být sankcionováno státem. Tak např. 20. prosince 1859 byl v Rakousko-Uhersku vydán císařský patent č. 227 ř. z. — řád živnostenský. Živnostenský řád byl doplněn řadou dalších zákonů, předpisujících způsob výroby, jakost a ceny zboží.⁷⁵

S koncentrací kapitálu, s monopolizací výrobních odvětví, s organizovaností dělnické třídy vzniká u jednotlivých společenských tříd a sociálních skupin značný zájem na dodržování technických norem.

Rovněž imperialistický (pozitivní) stát, zasahující do ekonomiky a sociální sféry, má zájem na dodržování technických norem. Nejdůležitější z technických norem, na jejichž dodržování je společenský zájem, se stávají normami právními. Od vydání živnostenského řádu lze sledovat v Čechách a na Slovensku rozvoj zákonodárství předpisujícího způsob výroby, kvalitu výrobku, výrobní postupy apod.

Proletariát postupně prosazuje i uzákonění předpisů týkajících se zabezpečení a ochrany dělníků při práci. Lze uvést např. zákon č. 156 ř. z. z r. 1902 o režijních stavbách železnic, vládní nařízení č. 53/1931 Sb. zákonů a nařízení o ochraně zdraví a života dělníků při živnostenském provádění staveb, výnos ministra vnitra č. 20 763/3-1929, č. 29 ř. z. z. o ustanovení při provádění betonářských prací, zákon č. 244/1922 Sb. z. a n. upravující pracovní poměry na Slovensku atd.

Ke značnému rozvoji technických norem se sociálním dopadem dochází po vzniku proletářského státu.

Hlavní úsilí proletariátu po uchopení politické moci je zaměřeno na převzetí ekonomické moci a vytvoření socialistické ekonomiky. Proletariát

⁷³ E. Kučera: Soudobý buržoazní stát a jeho hospodářská činnost. Praha 1965, str. 12.

⁷⁴ Viz str. 30–34 cit. práce.

⁷⁵ Roku 1897 byl vydán zákon o potravinách č. 89 ř. z., r. 1907 zákon č. 210 ř. z. o obchodu vínem, vinným moštem a vinným rmutem atd. § 2 zákona o obchodu vínem předepisoval kvalitu prodáváného vína: „Vino jest nápoj vyrobený alkoholickým kvašením vinného moštu nebo rozmačkaných (rozdrcených) čerstvých vinných hroznů (vinného rmutu). Vinný mošt jest tekutina z čerstvých vinných hroznů nabytá...“ V tomto zákoně jsou dále obsažena ustanovení předpisující kontrolu výroby a jakosti vína a dále sankce za „falšování vína nebo vinného moštu“.

v tomto období likviduje soukromé vlastnictví výrobních prostředků (tj. likviduje ekonomické pozice buržoazie) a převádí své spojence, zejména maloburžoazii, na cestu socialistické velkovýroby.

Vznik jednotných zemědělských družstev na vesnici, vznik výrobních družstev malovýrobců spotřebních předmětů, rozvoj novátorského a údernického hnutí, to vše podmiňuje i tvorbu technických norem se sociálním dopadem, jejichž charakter odpovídá charakteru dané vývojové etapy socialistické společnosti.

Tvorba technických norem se sociálním dopadem po vzniku proletářského státu je ovlivněna a usměrněna předvojem proletariátu — komunistickou stranou — usilující o vybudování socialistické ekonomiky.

Technické normy se sociálním dopadem vznikají v nové socialistické společnosti (ve srovnání se vznikem norem v buržoazní společnosti) mnohdy zcela odlišným způsobem. Ke vzniku mnoha technických norem dochází přímo ve výrobě samotné v rámci hnutí novátorů a zlepšovatelů. Jsou to normy směřující zejména ke zvýšení produktivity práce, využití rezerv jak materiálu, tak pracovní síly atd. Na základě takto vzniklé technické normy je pak socialistickým státem vytvářena technická norma se sociálním dopadem, která povýšením na normu práva se stává obecně závaznou.

Tyto normy jsou podmíněny novou socialistickou ekonomikou a proletářskou morálkou. Jsou ovlivněny revolučními tradicemi proletariátu. Pokud vznikají v rámci určité pokrokové třídy nebo skupiny, jsou touto třídou nebo skupinou dobrovolně dodržovány. Pozitivně ovlivňují vývoj socialistických pracovních tradic, společenskou pracovní morálku a vědomí společnosti.

Socialistický stát, rozvíjející a upevňující v rámci hospodářskoorganiza-torské funkce socialistickou ekonomickou základnu, vytváří právní technické normy se sociálním dopadem, kterými řídí výrobu socialistické společnosti. Dodržování těchto důležitých technických norem se sociálním dopadem je pak zabezpečováno pomocí státního donucení.

Vysoký stupeň socialistické výroby, rozvoj jednotlivých odvětví socialistické ekonomiky a vědecké řízení výroby není možné bez plánovitého řízení národního hospodářství.

Jedním z úkolů vývojové etapy výstavby rozvinuté socialistické společnosti je upevnění a rozvoj ekonomické základny socialismu. Toto období je charakterizováno prudkými změnami v procesu společenské výroby, mechanizací a automatizací výrobních postupů. Stroje nahrazují nejenom fyzickou práci člověka, ale v mnohých případech se stávají i pomocníkem člověka při jeho duševní práci.

Etapa výstavby socialistické společnosti otevírá cestu vědeckotechnické revoluci, to znamená cestu využívání nových zdrojů energie, nových materiálů, komplexní automatizace výroby a řízení výroby atd. To však

předpokládá „přestavbu veškeré technické základny, veškeré výrobní technologie, používání nových materiálů a energetických procesů, změnu systému strojů a forem organizace a řízení, změnu vztahu člověka k výrobním procesům“.⁷⁶

Odraz vědeckotechnické revoluce lze sledovat nejenom ve změně struktury a dynamiky výrobních sil, ale i ve změně charakteru a obsahu společenské práce, ve změně podmínek života lidí, v rozvoji jedince — příslušníka socialistické společnosti. Změny, ke kterým dochází v procesu vědeckotechnické revoluce, ovlivňují i vznik nových technických norem. Technické normy, jejichž dodržování se stává nezbytné v procesu socialistické velkovýroby (a to zejména normy kvality, bezpečnosti při práci a normy podobného charakteru), se stávají normami práva (např. normy kvality jsou označovány jako státní technické normy). Tím, že se staly technické normy normami právními, vynucuje jejich dodržování socialistický stát pod pohrůžkou sankce.

V rámci vědeckotechnické revoluce, která je jedním z předpokladů postupného vzniku ekonomické základny komunismu, vzniká i nutnost výchovy pracujících k dodržování technických norem se sociálním dopadem. Výchova pracujících k dodržování technických norem se sociálním dopadem je uskutečňována prostřednictvím změn ve společenské výrobě; vážnou roli při této výchově hrají i všechny normativní systémy socialistické společnosti, zejména socialistické právo, socialistická morálka, normy společenských organizací apod.

Vědeckotechnická revoluce je doprovázena internacionalizací výroby (vědy, rozdělení a organizace práce apod.). „Na rozdíl od kapitalismu, kde internacionalizace výroby je prostředkem vykořisťování méně rozvinutých zemí, v socialismu díky plánovitému... rozvoji národní (národnostní) ekonomiky, přípravě kádrů atd. vede tento proces ke sbližování velkých a malých národů (národností), k vyrovnání úrovně jejich ekonomického a kulturního rozvoje.“⁷⁷ Politické podmínky socialismu, které odstranily sociální antagonismus, vytvářejí předpoklady sbližování, vzájemné pomoci a spolupráce jednotlivých národů (národností) v rámci socialistické soustavy. Jako příklad je možno uvést vytvoření komplexního programu, zaměřeného ke zlepšení spolupráce a ekonomické integrace členů RVHP.⁷⁸

Komunistickou základnu je možno vytvořit pouze za spolupráce s ostatními zeměmi socialistického tábora, což předpokládá další rozvoj technic-

⁷⁶ Člověk, nauka, technika (Ze zkušeností marxistické analýzy vědeckotechnické revoluce), Praha—Moskva 1973, str. 2.

⁷⁷ Viz čísla o tempu rozvoje průmyslové produkce některých svazových republik. Ve srovnání s tempem rozvoje průmyslové produkce SSSR v letech 1960—1969, které činilo 209 %, v tomto období činil růst průmyslové produkce v Moldavské SSR 261 %, v Kirgizské SSR 267 %, v Arménské SSR 237 %, v Běloruské SSR 263 % (Národní hospodářství SSSR v r. 1969, Moskva 1970, str. 149).

⁷⁸ Str. 343—345 cit. práce.

kých norem, platných pro všechny členy hospodářského sdružení. V procesu internacionalizace výroby je dodržování takových technických norem vynucováno celým sdružením států, všemi členskými státy Rady vzájemné hospodářské pomoci. Vznikají technické normy se sociálním dopadem, které jsou normami celé socialistické soustavy.

Za technické normy vynucované socialistickým táborem lze označit normy sjednocující výrobní postupy, používání surovin, kvalitu výrobků apod. při produkci výrobku (či výrobků) pro všechny země socialistické soustavy.

Internacionalizace výroby a internacionální technické normy se sociálním dopadem se tak stávají důležitým předpokladem k odstranění ekonomických rozdílů mezi jednotlivými socialistickými zeměmi. Internacionalizace výroby přináší sebou závažný problém normalizace v právu.

Při změně postupu výroby dochází i k postupné změně vztahu pracovníka k výrobním procesům. Nové technologické postupy, nové požadavky na kvalitu výroby, používání nových materiálů apod. vyžadují předběžnou přípravu pracujících. Nový způsob výroby předpokládá vyšší úroveň vzdělání dělníků, nové pracovní návyky, přísnější dodržování pracovní kázně. Postupná změna vztahu pracujících k výrobním procesům ovlivňuje i jejich vědomí. Vznikají nové pracovní návyky, nové normy pracovní morálky, nové pracovní tradice nepřímou ovlivněné technickými normami se sociálním dopadem, jejichž dodržování je vynucováno všemi členskými státy Rady vzájemné hospodářské pomoci.

Nové technické normy se sociálním dopadem budou postupně zavazovat stejným způsobem země vyrábějící určité sortimenty výrobku.

Domnívám se, že technické normy se sociálním dopadem, jejichž dodržování je vynucováno všemi členskými státy Rady vzájemné hospodářské pomoci nepřímou (prostřednictvím změněného výrobního procesu), mohou, i s ostatními faktory, podmínit postupný vznik jednotných pravidel socialistického (komunistického) soužití, která se stanou vlastní a budou přijímána všemi příslušníky socialistického (komunistického) tábora.

Proces vzniku jednotných pravidel socialistického (komunistického) soužití vlastních všem příslušníkům socialistického (komunistického) tábora je procesem dlouhodobým. Předpokladem zahájení tohoto složitého procesu sjednocení je postupné vyrovnání ekonomické a kulturní úrovně ve všech členských zemích Rady vzájemné hospodářské pomoci, kterému předchází internacionalizace výroby a vědeckotechnická revoluce, neboť „lidé vědomě nebo nevědomě čerpají své... názory v poslední instanci z praktických poměrů, na nichž je založeno jejich třídní postavení — z hospodářských poměrů, v nichž vyrábějí a směňují“.⁷⁹

⁷⁹ B. Engels: Anti-Dühring. Praha 1952, str. 81.

4. NORMY SLUŠNÉHO CHOVÁNÍ

Normy slušného chování *předpisují určitou formu chování lidem ve společnosti*. Jsou určovány *podmínkami života lidí ve společnosti a charakterem jejich výchovy*.⁸⁰ Jsou to normy, které vážným způsobem ovlivňují každodenní život lidí ve společnosti. Regulují chování člověka v různých situacích společenského života. Určují např. způsob stolování, ale patří k nim i pravidla chování zaměstnanců na pracovišti, pravidla regulující rodinné vztahy, vztahy vznikající v dopravních prostředcích, pravidla hygieny atd.

Abstraktní vymezení norem slušného chování je značně složité. Normy slušnosti se totiž prolínají s normami morálky a patří mezi ně i některé normy estetické. V. D. Popkov píše, že v normách slušného chování „se projevuje jednotnost morálního hodnocení a různorodost estetických a sanitárně hygienických požadavků, které navzájem tvoří slušnost“.⁸¹

Domnívám se, že v praxi se normy slušnosti ostřeji odlišují zejména od norem morálky, protože regulují zcela osobitou oblast společenských vztahů. (I když v mnoha případech i v praxi bývá hodnoceno neslušné chování jako chování nemorální.)

Úzký vztah mezi normami slušnosti a normami morálky lze např. demonstrovat na chování v dopravních prostředcích. Jako neslušné bude charakterizováno chování mladého, zdravého člověka, který nenabídne své místo k sezení starému či nemocnému člověku. Zároveň však toto chování je motivováno i morálně nedostatkem úcty ke stáří a nedostatkem dobrého vztahu k lidem.⁸²

V každé moderní společnosti je na vývoj norem slušného chování vědomě působeno pomocí oficiální morálky, oficiální kultury, prostřednictvím sdělovacích prostředků apod. Přesto však v každém sociálním prostředí vznikají do jisté míry odlišné normy slušnosti.

Způsob ovlivňování norem slušnosti ve společnosti buržoazní a ve společnosti socialistické se značně odlišuje. Směr vývoje těchto norem je určen základním cílem panující třídy.

Buržoazie ovlivňuje i vývoj norem slušnosti v souladu se svým sociálně třídním zájmem. Vytváří formu chování zejména pro společenské vztahy vznikající a existující mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, mezi podráženými a nadřazenými v uspořádání buržoazní společnosti.

Vystupování jedince ve společnosti je však určeno i jeho osobním du-

⁸⁰ Viz I. B. Astachov: Estetika. Moskva 1971, str. 21.

⁸¹ Teorie státu a práva, pod redakcí A. I. Děnisova. Moskva 1967, str. 262.

⁸² Otázka norem slušného chování je řešena v socialistické teorii práva v podstatě jednotně.

chovným životem, jeho sebevědomím, pocitem sounáležitosti k určité skupině apod.

Buržoazie, která poznala ve vývoji své společnosti nutnost výchovy jedince, záměrně (pro ulehčení svého výchovného působení) „odděluje“ jedince od jeho sociálního prostředí. V buržoazní společnosti jsou pěstovány pocity odcizení jedince od společnosti, skupiny, pocity bezmoci, nejistoty a strachu.

Jedinec oddělený od společenské skupiny a jejího působení ztrácí schopnost angažovat se za uskutečnění skupinového zájmu. K. Marx ve svých Tezích o Feuerbachovi píše: „... lidé jsou produkty okolností a výchovy ...“, tudíž změnění lidí jsou produkty jiných okolností a změněné výchovy ... , okolnosti jsou měněny právě lidmi a ... sám vychovatel musí být vychován.“⁸³

„Odcizení“ člověka, jeho odtržení od sociálního prostředí, třídy nebo skupiny se však stává nebezpečné i pro samotnou buržoazní společnost. Člověk je společenským tvorem a nemůže žít osamoceně. Zákonitě se spojuje s ostatními sobě podobnými v nové skupině, dává vznikat novému sociálnímu prostředí. V nově vzniklých skupinách vznikají i nová pravidla chování (nové normy morálky, slušnosti apod.), která mohou působit (a zpravidla také působí) v buržoazní společnosti rozkladně. Vniknout do nově vzniklých sociálních skupin zvenčí a ovlivnit vývoj jejich pravidel chování je složité.

Tato skutečnost je prokázána např. skupinami hippies, jejichž činnost, zejména v oblasti narkomanie, působila rozkladně převážně na mladé lidi. Jako další důkaz je možné uvést i nově vznikající náboženské sekty, které vážným způsobem narušují myšlení a chování — opět — zpravidla mladých lidí.

Cílem dělnické třídy, panující třídy socialistické společnosti, je vybudování komunismu. Vývoj norem slušnosti v socialistické společnosti je ovlivněn tímto cílem panující třídy a jejích spojenců.

Socialistická společnost přebírá od kapitalistické společnosti spolu s třídami a sociálními vrstvami i normy slušného chování těchto entit. Socialistické normy slušného chování se vyvíjejí postupně s rozvojem socialistické společnosti. Socialistická ekonomika, rozvoj socialistické demokracie, stanovení rovných práv a rovných povinností občana socialistického státu, rozvoj socialistické morálky, socialistického umění, to vše je základ, na kterém vyrůstají nové společenské vztahy mezi lidmi a také socialistické normy slušného chování.

Chování lidí v socialistické společnosti je určováno nejenom normami slušného chování, ale i vlastní duševní a kulturní úrovní každého jednot-

⁸³ K. Marx, B. Engels: Vybrané spisy II. Praha 1950, str. 421.

livého člena společnosti. Chování jedince v socialistické společnosti, které má vyjadřovat úctu člověka k člověku, je neodmyslitelné od vnitřní motivace jednání.

Výchova morálně a kulturně vyspělých lidí socialistické společnosti je zároveň i výchovou k dodržování socialistických pravidel slušného chování.

Normy slušného chování nejsou jen pravidla, podle nichž lidé formují své vystupování ve společnosti, ale jsou to i kritéria hodnotící chování lidí ve společnosti. Podle nich jsou lidé hodnoceni jako slušní nebo neslušní, společenštití či nespolečenštití, jako jedinci, kteří mají dobrý nebo špatný vztah ke kolektivu.

Spolu s normami morálky napomáhají normy slušného chování vytvářet dobré vztahy na pracovišti, v rodině, v dopravních prostředcích apod. Pravidla slušnosti jsou proto ze společenského hlediska důležitá.

Na vývoj a dodržování norem slušného chování je zcela vědomě působeno. Socialistická společnost všemi svými institucemi, aktivními členy atd. ovlivňuje morálku a kulturní úroveň a formu chování svých sociálních entit a zároveň všech svých členů.

Výchovná činnost, která směřuje k rozvoji a dodržování norem slušného chování, je zároveň výchovou socialistického vědomí každého jedince a celé společnosti.

Socialistická pravidla slušného chování vyjadřují stejně jako ostatní pravidla chování úctu člověka k člověku. Zároveň je v nich vyjádřena i důstojnost každého jedince. Socialistické normy slušnosti jsou odrazem skutečně socialistických společenských vztahů.

Jen ve společnosti morálně, kulturně a ideologicky vyspělých jedinců, jejichž hlavní potřebou se stává práce ve prospěch celé společnosti, mohou být tyto socialistické normy slušného chování dobrovolně dodržovány.

5. OBYČEJE A OBŘADY

Zcela zvláštní skupinou norem určenou vnější formou projevu jsou obyčeje a obřady. Svým obsahem patří tato pravidla chování např. k normám morálky, k pravidlům slušného chování, k normám právním a dalším. Zároveň se však obyčeje a obřady od ostatních norem odlišují strukturou a faktem, že jsou užívány ve společnosti po dlouhou dobu. Jejich dodržování je vynucováno stejně jako u ostatních pravidel chování veřejným míněním; na rozdíl od ostatních pravidel chování je však za porušení *obyčeje* zpravidla předem stanovena sankce.

A. Obyčeje

Obyčeje jsou pravidly chování, která ovlivňují vědomí člověka po několik generací. Proto je jim v současné vývojové etapě věnována značná pozornost. Významný podíl na vědeckém zpracování tohoto problému mají sovětští právní teoretikové.

Názory jednotlivých sovětských teoretiků, směřující k vymezení pojmu obyčeje, se však liší. V podstatě je lze rozdělit do tří skupin:

dnes již historickým se stal názor M. P. Karevové, která ve své práci nazvané *Právo a morálka* v socialistické společnosti dovozuje, že socialistické obyčeje jsou vlastně pravidla socialistického soužití, pravidla regulující třídní vztahy proletariátu, která vznikla již za existence socialistické společnosti (jako příklad uvádí M. P. Karevová pravidla regulující kom-somolské svatby);⁸⁴

druhým, poměrně málo rozšířeným názorem je charakteristika obyčejů jako norem, které netvoří samostatný normativní systém. Jsou pouze zvláštní formou, ve které mohou být vyjádřeny normy nejružnějšího obsahu. Například ve formě obyčejů mohou být vyjádřeny normy práva (právní obyčeje), normy morálky, normy společenských organizací atd.;⁸⁵

poslední názor, nejvíce zastávaný, vyčleňuje obyčeje jako „samostatný druh sociálních norem, které vznikly opakováním postupů v určitém sociálním prostředí a které jsou dodržovány na základě zvyku“.⁸⁶

Tento názor zastává např. S. S. Aleksejev, který charakterizuje obyčeje jako „zvláštní normy, detailizované svým obsahem, které historicky vznikaly pod vlivem daných faktických vztahů a častým opakováním se staly zvykem“.⁸⁷ Obdobně uvádí M. N. Kulažnikov tuto definici obyčejů: „Obyčeje jsou trvalá, společensky důležitá pravidla chování, dodržovaná zvykem a pod tlakem veřejného mínění, která vznikla jako odraz opakujících se

⁸⁴ M. P. Kareva: *Právo i moral v socialističeskom obščestve*. Moskva 1951, str. 34.

⁸⁵ I. I. Sergučov (*Proces formirovaniji jedinstvennyh norm socialističeskovo obščezitija*, *Voprosy filosofii* 1963, č. 12, str. 52) nepovažuje obyčeje za sociální normy, ale spíše za formu realizace těchto norem.

S. I. Vilňanskij (*Pravovyje i jinyje socialnyje normy v period razvenutovo strojitelstva kommunizma*, *Pravovedenije* 1962, č. 4, str. 15) považuje obyčeje za pravidla, která mají zvláštní formu a jejich obsah je různorodý.

V. I. Podkujčenko (*Specifika i mesto norm socialističeskovo prava v sisteme socialnyh norm sovětskovo obščestva*, *Věstník MGU, Právo* 1956, č. 2, str. 70) je téhož názoru.

N. V. Jepaněšnikov (*Priměněnnije moralnyh principov v graždanskom regulovaniji*, Moskva 1972, str. 252) nazývá obyčeje normami morálky, i když jim přiznává dlouhodobost existence a užívání, přirovnává je spíše k pravidlům módy.

⁸⁶ Marksistsko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i prava, díl *Socialističeskoje pravo*, Moskva 1973, str. 199.

⁸⁷ S. S. Aleksejev: *Obščaja teorija socialističeskovo prava*, díl I, str. 97.

forem vztahů mezi lidmi konkrétní sociální vrstvy, na základě určitých, často se opakujících jednání ve vztazích.“⁸⁸

Názor M. P. Karevové je poněkud rozporný. Na str. 74 citované práce M. P. Karevová tvrdí, že pravidly socialistického soužití jsou pouze normy práva (viz část sedmá této kapitoly). Odhlédnu-li od tohoto faktu, domnívám se, že ani komsomolské svatby nelze považovat za obyčeje. Svatba (ať již jakákoliv) je slavnostní příležitostí a souhrn vztahů vznikajících při této příležitosti je regulován spíše pravidly chování typu obřadu a nikoliv pravidly obyčejovými. Ostatně již nejméně po dobu patnácti let převládají i v Sovětském svazu občanské svatby, uzavírané slavnostním předepsaným obřadem před orgány sovětů. Komsomolské svatbě, uváděné jako příklad obyčeje, by tedy chyběla dlouhodobost užívání, která je vlastní všem obyčejovým pravidlům.

Charakteristika obyčejů jako norem zvláštních svou formou, ve kterých mohou být vyjádřeny normy různého obsahu, je nejbližší i mému pojetí obyčejů. Nemohu však souhlasit s I. I. Sergučovem, který považuje obyčeje za formu realizace norem. Forma realizace normy (a to kterékoliv) je podle mého názoru závislá na podmínkách, za kterých bylo pravidlo chování porušeno a na vztahu společnosti k zájmu ohroženému jednáním. Jinou formou bude např. realizováno pravidlo chování příkazující proletářům solidaritu v době vypjatých třídních bojů a jinou formou pak v období klidu (viz dále).

S N. V. Jupaněšnikovem souhlasím pouze v tvrzení, že obyčeje jsou pravidly dlouhodobé existence a dlouhodobého užívání. Jeho závěr, ve kterém vzápětí přirovnává obyčeje k pravidlům módy, se mi však zdá značně nejasným. Domnívám se, že pravidla módy totiž nikdy nebyla a nejsou pravidly dlouhodobé existence a dlouhodobého užívání.

S autory uvedenými ve třetí skupině lze souhlasit rovněž pouze v některých jejich tvrzeních. Je nesporné, že obyčeje jsou pravidla chování dodržovaná zvykem. Nejsou to však, myslím, pravidla trvalá (i když jim přiznávám dlouhodobou existenci), protože všechna pravidla chování se mění se změnou potřeb skupiny, třídy nebo společnosti. A dále se domnívám, že od ostatních pravidel chování se obyčeje liší zejména vnější formou projevu a strukturou normy.

Obyčeje patří k nejstarším pravidlům chování. Těmito pravidly byly regulovány společenské vztahy již v nejnižším vývojovém stupni rodové společnosti. Po vzniku státu byly některé obyčeje — pravidla chování regulující společenské vztahy důležité pro zachování postavení panující třídy ve společnosti — sebrány v různé soukromé sbírky (např. Ruská pravda,

⁸⁸ M. N. Kulažnikov: Sovetskoje pravo, tradicii i obyčaji. Autoreferát doktorské disertační práce. Kyjev 1972, str. 19.

Chamurappiho zákoník atd.) a jejich dodržování začalo být vynucováno státní mocí. Srovnáním těchto dostupných historických obyčejů např. s normami morálky, kterou panující třída vydávala v té době za oficiální, vzniká zajímavý závěr:

obyčeje se od norem morálky liší konkrétní určitelností obsahu a strukturou pravidla chování. Norma obyčeje má sobě vlastní strukturu, která se zpravidla skládá z hypotézy, dispozice a sankce. Sankce je vyjádřena zcela přesně. Pro porušení jednoho pravidla chování je předpokládána sankce, která je odlišná od sankce uplatňované při porušení jiného obyčeje. *Struktura obyčejové normy je podobná struktuře normy právní.* Stejně jako sankce normy právní i sankce obyčejové normy hodnotí porušení pravidla chování vždy negativně. Obyčeje mohly být v době předstátní proto zcela konkrétními regulátory společenských vztahů a po vzniku státu snadno prolínaly do práva;

norma morálky je značně neurčitá. Tato norma je spíše hodnotícím kritériem dobrého nebo špatného chování jedince ve společnosti. Chování jedince je hodnoceno veřejným míněním. Pokud je chování hodnoceno jako špatné (negativní hodnocení), je toto hodnocení již samo o sobě sankcí, která následuje za porušení morální normy. Na druhé straně však veřejné mínění hodnotí chování jedince i jako dobré — tedy pozitivně, což je další odlišností od sankce normy obyčejové; obsahově se však obyčeje s normami morálky shodují. (Obyčeje se mohou obsahově shodovat i s jinými normami, např. s normami technickými, právními, slušnosti atd. V tomto případě však srovnávám — jak shora uvedeno — pouze obyčeje a normy morálky.) V obyčejových normách (zachovaných v těchto dostupných historických pramenech) je prolnta morálka panující třídy. Z hlediska obsahu můžeme proto obyčejové normy (při tomto srovnávání) označit jako normy morálky.

Domnívám se proto, že normativní systémy lze rozdělovat ze dvou hledisek: buď z hlediska jejich obsahu, anebo z hlediska vnější formy jejich projevu a struktury norem společenského systému.

Pokud hledíme na obyčeje z hlediska obsahového, je nutno konstatovat, že obyčeje nejsou samostatným normativním systémem, nýbrž že jsou to normy morálky, politiky, práva atd.

Z hlediska struktury pravidla chování tvoří obyčeje samostatný normativní systém. Struktura obyčejových norem se zpravidla liší od struktury norem ostatních neprávních (a nepsaných) sociálních systémů.

S vývojem společnosti se mění názory na to, co je dobré a špatné, mění se způsob vystupování lidí ve společnosti. Normy jednotlivých normativních systémů však zachovávají po dlouhá období stejnou strukturu.

Po vzniku státu dochází k regulaci postupně větší oblasti společenských vztahů právem. Živelné regulaci společenských vztahů obyčejí je pone-

chován stále menší prostor. Panující třída si v rámci třídních bojů se svým antipodem uvědomuje nutnost vědomého usměrňování společenského vývoje v zájmu zachování jejího třídního panství.

Avšak ani právní regulací ani přísným postihem neodstraní panující třída v antagonistické společnosti třídní boj.

Např. v období liberalismu stavěla buržoazie každou kolektivní akci proletariátu (stávka, demonstrace) mimo zákon. Státní aparát byl povinen tyto akce potlačit všemi dostupnými prostředky. Proletariát, v tomto období ještě neorganizovaný, nebyl schopen buržoazii vážněji čelit.⁸⁹ Přesto však již v tomto období vznikají zárodky skupinových norem proletariátu.

Později, když dělnická třída dosáhla rozšíření politických práv a svobod na sebe, když prosadila legalizaci odborů, práva na stávku atd., vystupuje proletariát jako mocná organizovaná síla, která využívá buržoazní zákonnosti. Buržoazie se však cítila svazována svou zákonností, narušovala ji postupně a postupně se jí zejména v otevřených třídních střetnutích zříkala a uchýlovala se k protizákonným opatřením a akcím.⁹⁰

Organizovaný proletariát proto nemohl plně spoléhat na buržoazní zákonnost. Marxistická strana, předvoj proletariátu, již vědomě ovlivňovala vývoj skupinových vztahů dělnické třídy a jejího vědomí. I tím postupně připravovala dělnickou třídu k proletářské revoluci, k převzetí politické moci a k vytvoření proletářského státu.

Důležité skupinové vztahy proletariátu, které podmiňovaly jeho schopnost vystoupit v třídních bojích jako organizovaná síla (např. dělnická solidarita, organizovanost proletariátu atd.), byly regulovány i obyčeji, pravidly chování s pevnou strukturou (která se skládá z hypotézy, dispozice a sankce). Tyto obyčejové normy za porušení pravidla chování (např. stávkokazem) obsahovaly předem stanovenou sankci. Byly užívány k regulaci třídních vztahů několika generacemi proletářů. Struktura těchto norem se neměnila.

Proletářské obyčeje, vznikající v kapitalismu, jsou zcela prolнутy proletářskou morálkou. Lze je proto charakterizovat po obsahové stránce jako normy proletářské morálky. Pokud jsou však sledovány tyto obyčeje i z dalších shora stanovených hledisek, je možno opět konstatovat, že mají konkrétně určitelný obsah a že struktura normy se zpravidla skládá z hypotézy, dispozice a sankce. Můžeme je proto vyčlenit jako samostatný normativní systém proletariátu.

Socialismus je charakteristický prudkým rozvojem společenských vztahů. V. I. Lenin píše: „...socialismem začne rychlý, skutečný, opravdu

⁸⁹ Viz Eduard Kučera: Vznik, podstata a charakteristické rysy buržoazního práva, zejména za kapitalismu volné soutěže. *Acta Universitatis Carolinae, Iuridica* 3, r. 1974, str. 182–183.

⁹⁰ Tamtéž.

masový postup vpřed ve všech oborech společenského a individuálního života za účasti většiny obyvatelstva a posléze veškerého obyvatelstva.⁹¹

Postupné změny v ekonomické struktuře podmiňují i změny ve struktuře společnosti. Avšak vědomí společnosti se za těmito změnami opožďuje a diferencuje se. Mnohosektorovitost ekonomiky přechodného období se odráží i v diferenciaci vědomí společnosti, ve vzniku a existenci odlišných, sociálně ekonomickým postavením entity určených, skupinových vztahů i do značné míry živelné regulaci těchto vztahů normami skupinových systémů.

V tomto stadiu vývoje socialistické společnosti můžeme sledovat existenci obyčejů, které regulují zejména skupinové vztahy, vyplývající z ostrého třídního boje.

Proletariát, potlačující odpor dříve panující třídy, organizující svůj stát za existence kapitalistického obklíčení, hospodářské blokády apod., používá i nadále obyčejových pravidel chování, která vznikla jako důsledek nutnosti solidarity a organizovanosti dělnické třídy.

A konečně obyčejovými pravidly chování jsou regulovány i skupinové vztahy ostatních společenských vrstev. Např. na vesnici, kde se způsob života a výše životní úrovně značně liší od městských poměrů, jsou regulovány vztahy, existující v jednotlivých entitách, obyčejovými normami, které byly mnohdy přeneseny z doby předstátní a z období feudalismu. Fakt existence těchto starých obyčejových norem je určen zaostávajícím způsobem zemědělské výroby a touto zaostávající výrobou podmíněnými skupinovými vztahy.

Vznik socialistické výrobní základny je důležitým mezníkem ve vývoji socialistické společnosti.

Období po vzniku socialistické ekonomiky je obdobím procesu přetváření vědomí jedince a společnosti. Přeměna společenského vědomí je základem předpokladem pro další vývoj společnosti ke komunismu. Proto všechny společenské instituce a státní orgány, vedené komunistickou stranou, se zaměřují na převýchovu jedince a společnosti a ovlivňují vývoj norem skupinových systémů směrem k oficiálním společenským normám.

Nejpružnější systémy, které jsou schopny vytvářet podmínky pro změnu společenských vztahů (a tím i pro změnu vědomí) a na tyto změny reagovat, jsou takové systémy, které je možno vědomě usměrňovat a podřizovat potřebám socialistické společnosti. Normy těchto systémů jsou uvědoměle utvářeny vzhledem k budoucnosti (třebaže vyrůstají z určité existující, rodící se nebo předvídatelné společenské potřeby) a nevznikají živelným způsobem až po zrodu opakujícího se objektivního společenského vztahu. Systémy schopné vytvářet podmínky k přetvoření vědomí společnosti,

⁹¹ V. I. Lenin: Stát a revoluce. Praha 1949, str. 100.

společenských vztahů a normativních systémů skupin jsou např. socialistické právo, socialistická morálka, normy komunistické strany a společenských (zájmových) organizací, normy slušného chování atd., to znamená pravidla chování, jejichž vznik a působení jsou ovlivňovány z oblasti mimo rámec živelného vývoje společnosti a zvenku jsou do objektivního a živelně probíhajícího vývoje společnosti vnášeny.

Obyčeje — normy předávané z generace na generaci a vznikající živelně, tuto schopnost nemají.

A dále vědomí socialistické společnosti není stále ještě jednotné. Diferencuje se podle skupin a tříd, které ve společnosti existují, je negativně ovlivňováno i dialektickými rozpory socialismu, přežitky pocházejícími z kapitalistické společnosti a některými negativními jevy, ke kterým dochází ve vyvíjející se socialistické společnosti. Proto obyčeje, které by měly regulovat skupinové vztahy, by nutně byly ovlivněny nejenom postavením skupiny v ekonomické a sociální struktuře společnosti, ale i rozdílnými názory obsaženými ve vědomí skupiny.

Obdobně negativně by působily obyčeje jako pravidla chování při regulaci sociálních vztahů v rámci socialistické společnosti. Socialistická společnost je stále ještě společností diferencovanou. Proto obyčeje by nutně vznikaly v určité sociální entitě (nikoliv ve společnosti jako celku) a nutně by byly podmíněny jejím skupinovým vědomím. Taková pravidla chování, která by měla regulovat společenský vztah, by byla podmíněna postavením entity v sociální struktuře, a tedy i skupinovým zájmem, takže by eventuálně mohla být i rozporná. Sociální vztah imanentní všem skupinám socialistické společnosti by pak mohl být regulován několika různými a rozpornými pravidly chování.

Živelnost regulace sociálních vztahů takto vzniklými obyčejí by zpomalila, eventuálně negativně ovlivňovala společenský vývoj.

Po vytvoření socialistické ekonomiky a jí odpovídající třídní a sociální struktury, z důvodu převýchovy příslušníků socialistické společnosti, jsou postupně všechny důležité společenské vztahy regulovány normami socialistického práva (tj. uvědoměle) za souladného působení norem socialistické morálky a norem ostatních socialistických (na změny ve společnosti pružně reagujících) systémů. Působení obyčejových norem je v procesu vývoje socialistické společnosti odstraňováno zároveň se změnou způsobu života socialistického člověka. Obyčej by eventuálně mohl vznikat a nebo být zachován tam, kde se dělnická třída orientuje na konstanty. Pro regulaci dynamických vztahů však nepřichází v úvahu.

Při řešení základních rozporů socialistické společnosti dochází i ke změnám života příslušníků jednotlivých entit socialistické společnosti. Např. odstraněním rozporu mezi městem a vesnicí jsou položeny *základy* ke změně vědomí družstevního rolnictva, tj. i ke změně společenských vztahů

na vesnici a vzniku zcela nových norem regulujících tyto společenské vztahy.

Tak postupně, po vytvoření socialistické ekonomiky, dochází k nahrazení obyčejových pravidel chování normami, které jsou schopny reagovat na změny v socialistické společnosti a jejichž prostřednictvím je možno společenský vývoj uvědoměle usměrňovat.

Komunistická strana, vedoucí síla socialistické společnosti a ostatní společenské progresivní instituce vychovávají jedince a společnost k dobrovolnému dodržování pravidel socialistického práva, socialistické morálky a ostatních socialistických normativních systémů. Lidé, kteří dodržují pravidla chování dobrovolně a na základě zvyku se nedostávají do rozporu se státními orgány a společenskými organizacemi. Akceptují (i když někdy nevědomě) platné právo a normy oficiálních normativních systémů. Ztožňují se tak se směrem společenského vývoje.

Podle mého názoru, dodržování pravidel chování zvykem, předznamenává přechod některých základních pravidel chování s konkrétně určitelným obsahem do obyčejových pravidel. To však předpokládá dlouhodobé působení všech státních orgánů a společenských institucí. Jednotlivé sociální skupiny a vrstvy nedodržují socialistická pravidla chování stejným způsobem. Zatím co např. v jedné sociální skupině socialistické společnosti je většina těchto norem dodržována dobrovolně, v jiné sociální skupině musí být dodržování těchto pravidel chování vymáháno státním donucením a donucením některých společenských institucí, podle charakteru pravidla chování.

Sociální skupina, prostředí, ve kterém jedinec žije a čerpá své zkušenosti je důležitým činitelem pro výchovu nového socialistického člověka. Karel Marx a Bedřich Engels často zdůrazňovali vliv sociálního prostředí na vývoj vědomí člověka.⁹² Tuto skutečnost si uvědomují i současní sociologové, zabývající se vlivem sociální skupiny na rozvoj osobnosti jedince.

Např. J. A. Lukaševová ve své práci nazvané Socialistické právní vědomí a zákonnost,⁹³ popisuje sledování vzájemných vztahů pracovníků v devatenácti pracovních brigádách Kovožpracujícího závodu XXII. sjezdu KSSS v Moskvě. Brigády pracovníků byly rozděleny podle vzájemných vztahů členů do tří skupin:

první skupina s vysokou úrovní vzájemných vztahů,

druhá skupina se střední úrovní vzájemných vztahů,

třetí skupina s nízkou úrovní vzájemných vztahů existujících mezi členy brigády.

⁹² Viz K. Marx, B. Engels: Spisy 3, str. 19; Vybrané spisy II, str. 126.

⁹³ J. A. Lukaševa: Socialističeskoje pravosoznaniye i zakonnost. Moskva 1973.

Na základě vzájemných vztahů, existujících mezi jednotlivými členy konkrétní brigády, byla potom zkoumána pracovní disciplína dělníků, dodržování, eventuálně narušování této disciplíny v jednotlivých brigádách.

Zkoumání pak bylo vyhodnoceno v následující tabulce:

Úroveň vzájemných vztahů v brigádách	Pracovní disciplína	
	Počet členů brigád nenarušujících pracovní disciplínu	Počet členů brigád narušujících pracovní disciplínu
Vysoká	36 (97,3 ‰)	1 (2,7 ‰)
Střední	15 (71,4 ‰)	6 (28,6 ‰)
Nízká	13 (61,9 ‰)	8 (38,1 ‰)

V rámci výzkumu, provedeného v Závodě XXII. sjezdu KSSS bylo zjištěno, že korelační koeficient závislosti mezi úrovní vztahů a pracovní disciplíny činí 86 procent. V brigádách, ve kterých mezi jednotlivými pracovníky existují dobré pracovní vztahy, je narušení pracovní disciplíny pouhou výjimkou. Naopak v brigádách, ve kterých je nízká úroveň vzájemných vztahů mezi pracovníky, má porušování pracovní kázně charakter stálého jevu. Porušování pracovní kázně se nejvíce projevuje v pozdních příchodech do práce a v zameškávání směn.⁹⁴

Na vývoji jedince, jeho vědomí, a to i právního, má tedy vliv prostředí, ve kterém jedinec žije. Vztahy, které v takovém prostředí vzniknou, ovlivňují i dodržování pravidel chování (to znamená i právních norem) zvykem.

Dovozuji proto, že v postupném procesu převýchovy vědomí společnosti budou pravidla socialistického práva, socialistické morálky, socialistických norem slušného chování, základní normy komunistické strany a společenských (zájmových) organizací dodržována dobrovolně, zvykem a některé normy s konkrétně určitelným obsahem přejdou do norem obyčejových. A tak vzniknou socialistické obyčeje.

Přechod od kapitalismu ke komunismu vyžaduje i vytváření podmínek, za kterých bude odumírat stát. Mezi tyto podmínky patří i vytvoření jednotného společenského vědomí, jednotných norem sociálních systémů a dobrovolné dodržování těchto norem příslušníky společnosti, na základě zvyku.⁹⁵

⁹⁴ Viz J. A. Lukaševa, cit. práce, str. 266–267.

⁹⁵ V. I. Lenin píše: „... až se (rozuměj všichni) naučí spravovat a budou opravdu samostatně spravovat společenskou výrobu, až se naučí samostatně vykonávat registraci a kontrolu darmožroutů..., pak vyhýbání se této všeobecné registraci a kontrole se stane tak neuvěřitelně obtížným, bude tak vzácnou výjimkou, bude stíháno rychlým a účinným potrestáním..., že se nezbytnost dodržovat jednoduchá, základní pravidla každého lidského soužití stane velmi brzo zvykem.“ Stát a revoluce, Praha 1949, str. 102.

Vladimír Iljič Lenin, který již v roce 1917 předvídá dnešní vývoj, píše ve své knize Stát a revoluce: „...lidé zbavení kapitalistického otroctví, nezměrných hrůz a brutalit, nesmyslnosti a ohavnosti kapitalistického vykořisťování, si ponenáhlu *zvyknou* zachovávat elementární pravidla společenského soužití, od pradávna známá, opakující se po tisíciletí ve všech předpisech společenského soužití, až si budou zvykat je zachovávat bez násilí, bez donucení, bez podřízenosti, bez *zvláštního* donucovacího aparátu, který se nazývá státem“.⁹⁶

Obyčeje, které jsou normami konkrétně určitého obsahu, jimž je vlastní pevná struktura zpravidla obsahující hypotézu, dispozici a sankci, mohou sehrát důležitou úlohu při regulaci společenských vztahů v komunismu. Určitý (konkrétní) společenský vztah může být regulován pouze normou s konkrétně určitelným obsahem. A konkrétní určitelnost obsahu se vyznačují mezi neprávními normativními systémy zejména obyčeje.

Se státem odumře i právo. Avšak i v komunistické společnosti bude docházet individuálně k porušení společenských vztahů (excesům). Rovněž i vztahy vznikající ve výrobě budou muset být regulovány.

K regulaci společenských vztahů musí proto mít komunistická společnost nejenom společenské instituce, ale i vlastní pravidla chování. Za předpokladu jednotného společenského vědomí, mohou přímo ve společnosti vznikat i jednotná, pro celou společnost závazná a celou společností přijímaná pravidla chování. Pravidly chování, regulujícími konkrétní společenské vztahy, se mohou stát právě obyčeje.

B. Obřady

K normám, které jsou charakteristické svou dlouhodobou existencí patří i obřady. Ani obřady není možno vyčlenit jako samostatný normativní systém, z hlediska obsahu norem. Jsou vlastní určité třídě či skupině a jsou zcela prolнутy morálkou této sociální entity. Některé obřady, které mohou ovlivnit postavení panující třídy ve společnosti (např. již po dlouhé období způsob uzavírání sňatku), jsou regulovány normami práva. U obřadů, regulujících společenské vztahy či skupiny takových vztahů slavnostního charakteru, je zjevná i určitá zavazující forma realizace pravidla chování.

Obřad je pravidlo (nebo komplex jednotlivých pravidel) zvláštního tradičního charakteru, kterými se řídí jednání jednotlivce či skupiny lidí při významných slavnostních příležitostech (např. svatební obřad, pohřeb, oslava narození dítěte, zásnuby atd.).

Obřady jsou pravidla chování předávaná z generace na generaci. Vznikla

⁹⁶ V. I. Lenin, cit. práce, str. 91.

v určité sociální skupině (podmíněna postavením této skupiny ve společnosti, její morálkou atd.). Jsou to však také takové normy, které byly touto skupinou převzaty.

Dodržování pravidla chování — obřadu, je vynucováno veřejným míněním. Nedodržení tohoto pravidla (pokud nejde o právní normu, kdy sankcí za nedodržení obřadu je neplatnost) není veřejným míněním zpravidla hodnoceno tak negativním způsobem, jako u porušení např. norem morálky, slušnosti atd. Někteří autoři do jisté míry přiznávají totožnost obřadům a obyčejům (např. i Marksistsko-leninskaja teorie gosudarstva i prava).⁹⁷ Srovnám-li strukturu normy obřadu a normy obyčeje a zároveň i oblast vztahů, které tyto normy regulují, dospívám k závěru, že obřady a obyčeje nejsou (ani do jisté míry) totožnými pravidly chování.

Po vzniku proletářského státu existují ve společnosti obřady nejrozličnějšího charakteru.

Jednotlivé společenské skupiny, které přešly z kapitalismu do socialismu, přenesly do nové společnosti i své skupinové obřady a dále je používají k regulaci svých slavnostních příležitostí. Vedle skutečně pokrokových obřadů (jako je např. oslava 1. máje), existují v socialistické společnosti i obřady reakčního charakteru (např. náboženské obřady).

Rovněž proletariát si přenesl do socialismu obřady, kterými reguloval své slavnostní příležitosti v kapitalistickém řádu.

Již v přechodném období od kapitalismu k socialismu se některé proletářské svátky (např. Svátek práce) stávají svátky společenskými. Souhrn pravidel chování regulující Svátek práce je přijímán celou společností a stává se již v této době společenským obřadem.

V první etapě vývoje socialistické společnosti (a i v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti) stále ještě ve společnosti existují vedle obřadů pokrokových i obřady reakční. V tomto období je v socialistické společnosti pokrokových obřadů využíváno k socialistické výchově skupinového vědomí. Reakční obřady jsou postupně odstraňovány a nahrazovány obřady socialistického charakteru.

V současné době např. zjišťujeme existenci i takových obřadů, které vznikaly na našem území již např. v době předkřesťanského náboženství. Tyto obřady byly po celou dobu vývoje společnosti zachovány a pouze nepatrně změnily svou formu (např. vynášení Morany). Některé obřady, dříve vlastní určité společenské skupině ztratily (např. již ve feudalismu) svůj třídní charakter. Staly se obřady vlastními spíše určitému osídlení (kraji, vesnici, okresu atd.). Jako příklad takového obřadu, který ztratil svůj třídní charakter je možno uvést i součást svatebního obřadu — únos

⁹⁷ Socialističeskoje pravo, Moskva 1973, str. 198—203, která rozeznává obyčeje — obřady.

nevěsty — který je stále zachován v některých vesnicích na Českomoravské vrchovině.⁹⁸

Slavnostní příležitosti v socialismu vznikají různým způsobem. Jejich vznik je ovlivněn socialistickým právem (např. občanská svatba) a působením různých společenských institucí a státních orgánů. Nové slavnostní příležitosti (jako je vítání občanů, předávání občanských průkazů patnáctiletým atd.) nevznikají mnohdy spontánně, ale jsou i vnášeny do společnosti „zvenčí“.

Uvědomělá tvorba občanských slavnostních příležitostí a pravidel chování je regulujících, je předpokladem pro změnu společenského vědomí a vytvoření morálně politické jednoty příslušníků socialistické společnosti. Přijetí socialistických slavnostních příležitostí a pravidel chování je regulujících celou společností, předpokládá dlouhodobé působení nejvyspělejších institucí socialistické společnosti a stálou péči státních orgánů.

Socialistické obřady emociálně ovlivňují vývoj společenského vědomí. Proto socialistická společnost využívá pokrokových obřadů a působí všemi svými institucemi k jejich dodržování. Organizuje oslavy (např. celostátní dožínky), které demonstrují dosažené úspěchy socialistické společnosti, působí na emoce příslušníků společnosti a vychovávají v jedinci hrdost na dosažené úspěchy.

6. TRADICE

Otázka tradic je rovněž v současné socialistické teorii práva stále ještě nevyřešeným problémem.

Tradice bývají velice často spojovány s obyčejí a obřady.⁹⁹

Někteří autoři dokonce považují tradice za samostatné, nejvíce rozšířené normy. Např. M. N. Kulažnikov píše: „Tradice jsou historicky vzniknuvší, relativně trvalé a nejvíce zobecnělé normy a principy chování lidí určitého sociálního prostředí, které odrážejí život lidí, jejich zkušenosti, názory a ideje předávané z generace na generaci, dodržované na základě vnitřního přesvědčení, jejichž dodržování je vynucováno veřejným míněním.“¹⁰⁰

⁹⁸ V. Vaněček ve své práci *Počátky práva a státu v Československu* poukazuje na fakt, že manželství kupem nebo únosem patřilo u Slovanů mezi tzv. rity přechodové (při přecházení z jednoho sociálního svazku do druhého). Stopy manželství únosem spatřuje Václav Vaněček i v současné době ve svatebních obřadech zachovávaných u našeho lidu (str. 44, Praha 1946).

⁹⁹ Viz A. A. Tědtojev, V. Bašev: *Obyčej i právo* (sb. Sovětskoje právo i obyčaji v uslovijach kommunističeskovo strojitelstva, Nalčik 1968, str. 19–24); E. L. Kodžesjan: *Rol položitelnych nacionalnych tradicij v kommunističeskom vospitaniji trudaščichsja* (cit. sborník, str. 71–73); *Marksisticko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i práva*, díl *Socialističeskoe právo*, Moskva 1973, str. 201–202.

¹⁰⁰ M. N. Kulažnikov: *Sovětskoje právo, tradiciji i obyčaji*. Autoreferát doktorské disertační práce. Kyjev 1972, str. 20.

Uvedené názory jsou velmi diskutabilní. Domnívám se, že tradice sice vznikly v určitých historických podmínkách, nejsou však normami (pravidly chování), regulujícími chování příslušníků skupiny, třídy nebo společnosti. Je nepochybné, že tradice ovlivňují chování člověka, napomáhají skupině či třídě při působení na svého příslušníka, nikdy však sociální entita či společnost jako celek nevyžadovala, podle mého názoru, na svém příslušníku chování přesně určené tradici.

Např. generace mladých lidí, dospívajících v období od r. 1945 do r. 1960 v Československu silně ovlivňovala fučikovská tradice. Avšak jednání J. Fučíka se stalo vzorem a kritériem hodnocení chování mladých lidí, nikoliv pravidlem chování regulujícím určitý společenský vztah. Rovněž lze uvést jako příklad pracovní aktivitu úderníků, jejichž práce se stala vzorem a kritériem používaným při hodnocení práce ostatních, nikoliv však pravidlem, jehož dodržení by bylo společensky vynucováno.

Při zjišťování otázky, zda tradice jsou normy příbuzné (nebo totožné) s obyčejí a obřady, či zda jsou dokonce samostatnou skupinou společenských norem, je nutno vycházet již ze samotného významu slova tradice.

Slovo tradice je odvozeno od latinského *traditio*, což znamená pověst, vyprávění o nějaké události.

Dovozuji proto, že tradice nejsou normy, které by regulovaly chování lidí ve společnosti.

Od všech dříve uvedených norem se tradice liší svou konkrétností, jedinečností tradovaného vzoru nebo vzorce jednání. Platnost je v tradici obsažena za prvé implicitně a nikoli explicitně — tedy v podobě obecně platné normy, ale konkrétního příkladu, za druhé, jako možnost.

Tradice se stává příkladným vzorem jednání proto, že vyjadřuje zájem určité skupiny (proto ji skupina také traduje) a že tradice je zpravidla spojena s konkrétním případem jednání lidí podle určité normy (např. normy morálky), jež má i formu obecné platnosti. Tradice jsou skupinové vzory jednání a posléze hodnotící kritéria vlastní určité sociální entitě. Vznikají jako odezva na chování vyspělého jedince či kolektivu (vyspělého zejména ideologicky, morálně atd.), který vyjádří v konkrétní (zpravidla vyhocené) situaci sociálně třídní zájem skupiny, jejíž je příslušníkem. Pomocí sociální psychologie přechází pak tato odezva do skupinového vědomí a stává se vzorem jednání a kritériem, kterým skupina hodnotí chování jedinců jako dobré nebo špatné.

Tradice vznikaly a existovaly ve všech vývojových společenských etapách, jako kritéria hodnotící chování příslušníků určité sociální skupiny.

Rovněž proletariát má vlastní kritéria a hodnotící chování dělníků. Proletářské tradice vznikají v ostrých třídních bojích s buržoazií, jsou určeny postavením proletariátu v ekonomice, ideologií proletariátu, proletářskou morálkou a snahou dělnické třídy o uchopení politické moci.

Tyto tradice proletariátu jsou zejména v sovětské literatuře nazývány tradicemi revolučními. N. I. Neumyvakin o nich píše: „Revoluční tradice vyjadřují progresivní ideje, ... jejichž cílem je přetvoření společnosti na vědeckých komunistických zásadách. Vytvářely se a rozvíjely se v těsném souladu s tak vysokými pocity revolučních dělníků, jako je oddanost straně, národu, vlasti, komunismu; s idejemi proletářského internacionalismu, kolektivismu, humanismu, s vysokým politickým uvědoměním a aktivností, s přední morálkou dělnické třídy“.¹⁰¹ Revoluční tradice proletariátu se staly hodnotícími kritérii chování dělníků. Zároveň i ovlivňovaly a ovlivňují tvorbu norem morálky a ostatních normativních systémů dělnické třídy.

Všechny proletářské státy se ve svém počátku potýkaly se značnými hospodářskými obtížemi. Některá průmyslová odvětví byla téměř zničena válkou, okolní kapitalistické země vyhlásily vůči mladým socialistickým státům surovinovou blokádu, takže bylo nutné obnovit zničenou ekonomiku a přizpůsobit zejména těžký průmysl novým surovinovým zdrojům.

A právě v tomto období vznikaly proletářské tradice zcela nového charakteru. Lze je označit jako tradice pracovní.¹⁰²

Pozitivně ovlivňují nejen vědomí proletariátu, ale i vědomí všech pokrokových sociálních skupin.

V socialistické společnosti existují nejenom tradice proletariátu. Své tradice mají i ostatní sociální skupiny společnosti. Tyto tradice vznikaly v historicky různých vývojových etapách společnosti, za historicky nejrozličnějších podmínek. Proto v socialistické společnosti existují tradice progresivní a i tradice reakční. „K progresivním tradicím patří ty, které působí na pozitivní formování komunistické morálky a naopak k reakčním ty, které jsou s komunistickou morálkou v rozporu.“¹⁰³

Ve vědomí sociálních entit socialistické společnosti jsou zafixovány i tzv. *tradice lidové*. Tyto tradice jsou buď vlastní celé společnosti, nebo určitému osídlení. I lidové tradice vznikaly jako tradice třídní. Během vývoje lidské společnosti však ztratily svůj třídní charakter a jsou přijímány mnoha skupinami společnosti nebo společností jako celkem. (Mezi tyto tradice je možno zařadit např. husitskou tradici.)

Lidové tradice mají schopnost formovat vědomí celé společnosti. Velice často byly zneužívány zejména buržoazií, která jejich prostřednictvím

¹⁰¹ N. I. Neumyvakin: *Revolucionnye i trudovye tradicii rabočevo klassa i jich vospitatelnoje vlijanie*. *Voprosy filosofii* 1965, č. 12, str. 140.

¹⁰² V Československu vznikaly pracovní tradice proletariátu již po r. 1945 v procesu národně demokratické revoluce. Po osvobození Československa Sovětskou armádou obnovoval lid, v jehož čele stála dělnická třída, rozbité tovární budovy a zahajoval výrobu v mnoha odvětvích průmyslu.

¹⁰³ B. Ch. Cavkilov: *Sovětskoje pravo, tradicii i obyčaji i jich rol v formirovaniji novovo čelověka* (materiály II. severokavkazské vědecké konference, která se konala 29.–30. května 1969 v Nalčiku), Nalčik 1972, str. 23.

pěstovala v národu nacionalismus. Nacionalistické tendence narušovaly jednotu a organizovanost dělnické třídy zejména v národnostních státech.

Komunistická strana, která si uvědomuje důležitost tradic pro tvorbu vědomí společnosti a vliv tradic na tvorbu normativních systémů, zejména po vytvoření ekonomické základny socialismu odstraňuje postupně tradice reakční a rozvíjí všechny progresivní tradice, které ve společnosti existují.

Revoluční a pracovní tradice proletariátu se s vývojem socialistické společnosti stávají tradicemi společenskými. Ovlivňují vědomí celé společnosti. Působí i na vývoj skupinových norem, které se stále více přibližují k pravidlům socialistického soužití.

Prostřednictvím lidových tradic je usměrňován vývoj socialistického vlastenectví. Trpělivě a intenzívně jsou překonávány všechny formy a projevy nacionalismu a občané jsou vychováváni v duchu socialistického vlastenectví a proletářského internacionalismu.¹⁰⁴

7. PRAVIDLA SOCIALISTICKÉHO SOUŽITÍ

Ústavy a kodexy mnoha socialistických států zakotvují povinnost dodržovat pravidla socialistického soužití. Povinnost dodržovat pravidla socialistického soužití je zakotvena i v Ústavě ČSSR z r. 1960 např. v článku 17 odstavec 2 a v článku 97 odstavec 2 Ústavy.¹⁰⁵

Pravidel socialistického soužití se dovolává i např. čl. VI občanského zákoníku, který stanoví, že „Výkon práv a povinností vyplývajících z občanskoprávních vztahů musí být v souladu s pravidly socialistického soužití“. Obdobným způsobem se pravidel socialistického soužití dovolávají i ostatní československé právní kodexy.

S formováním pravidel socialistického soužití vznikl zároveň i spor o to, které normy lze podřadit pod pojem pravidel socialistického soužití; spor není dořešen ani v současné době.

V socialistické teorii práva existuje několik názorů, které se snaží vysvětlit pojem pravidel socialistického soužití.

Prvou skupinu tvoří teorie např. S. F. Kečekjana, M. P. Karevové a dal-

¹⁰⁴ Viz Zpráva ÚV KSČ přednesená Vasilem Biľakem dne 27. 10. 1972 na zasedání ÚV KSČ, Praha 1974, str. 27.

¹⁰⁵ „Společenské organizace, plníce své povinnosti, vedou občany k dodržování pracovní kázně i pravidel socialistického soužití a usilují o to, aby předcházely a zamezovaly jejich porušování“ (čl. 17 odst. 2 Ústavy ze dne 11. 7. 1960); „Soudy a prokuratura celou svou činností vychovávají občany k oddanosti vlasti a věci socialismu, k zachovávaní zákonů a pravidel socialistického soužití i k čestnému plnění povinností ke státu a společnosti“ (čl. 97 odst. 2 též Ústavy).

ších, označující za pravidla socialistického soužití pouze normy socialistického práva.¹⁰⁶

Ve druhé skupině lze demonstrovat názory např. bulharských právních teoretiků M. Genovského a A. Popova, kteří považují pravidla socialistického soužití za podpůrné prameny práva, za morálně hodnotící kritéria chování lidí, používaná při aplikaci práva.¹⁰⁷

Třetí skupinu tvoří názor profesora Radima N. Foustky, který za pravidla socialistického soužití považuje ideologické normy socialistické společnosti. (Protože názor profesora Radima N. Foustky je nejbližší mému pojetí pravidel socialistického soužití, uvádím jej podrobněji.) „Tyto normy upravují určitým způsobem jednání lidí v jejich vzájemných společenských vztazích, tedy jejich společenské chování.“¹⁰⁸ Profesor Foustka dále dovozuje, že společenské ideologické normy jsou zvláštním druhem společenských názorů (idejí), které spolu se společenskými ideologickými institucemi tvoří nadstavbu společnosti. Společenskými ideologickými normami jsou „takové společenské názory, které obsahují všeobecné pravidlo chování (jednání) lidí (podtrženo prof. Foustkou), většinou tedy příkaz chovat se určitým způsobem, nebo zákaz určitého chování. Jsou to tedy projevy vůle, a to projevy vůle určité třídy ve společnosti rozdělené na třídy, nebo projevy vůle celé společnosti, jde-li o společnost beztržní“.¹⁰⁹

Pravidla socialistického soužití dělí pak prof. Foustka „podle stupně důležitosti společenských vztahů, které jsou jimi upravovány pro dělnickou třídu a s ní spojené ostatní pracující masy“,¹¹⁰ do čtyř skupin:

za první společenské zvyklosti, tj. „pravidla chování, která upravují chování lidí v jejich vzájemném styku, který je z hlediska společenského života více nebo méně podřadného významu“,¹¹¹

za druhé normy komunistické mravnosti, které jsou obecnými pravidly chování „vytvářenými veřejným míněním pracujících mas v socialistickém

¹⁰⁶ Názor S. F. Kečekjana vyslovený v referátu na zasedání sekce teorie státu a práva při příležitosti konference uspořádané Ústavem práva AV SSSR v říjnu 1940 (vydáno nakladatelstvím AV SSSR, Moskva 1940, str. 2) a názor M. P. Karevové uvedený v práci Právo i moral v socialističeskomo občestve (Moskva 1950, str. 74) nejsou ojedinělé. Stejně názory zastávají např. i P. E. Nedbajlo: Sovětskije socialističeskije pravovyje normy. Lvov 1959, str. 31; O. S. Joffe, M. D. Šargorodskij: Voprosy teoriji prava, str. 120; S. S. Alexejev: Obščaja teorija socialističeskovo prava, díl I, str. 107; Teorija gosudarstva i prava, pod redakcí A. I. Dénisova, str. 260, atd.

¹⁰⁷ A. Genovskij, A. Popov: Pravilata na socialističeskoto občezhitje. Sofie 1960, str. 59, 208, 239, 245 atd. Názor, že pravidla socialistického soužití jsou podpůrnými prameny práva, zastává i M. M. Agarkov: Obščije položenija ob objazatělstvach. Informacijonnyj bjuletěn VIJUN, 1939, č. 1 atd.

¹⁰⁸ Radim N. Foustka: K pojmu pravidel socialistického (občanského) soužití. Právnícké štúdie 2/58, str. 222.

¹⁰⁹ Tamtéž.

¹¹⁰ Str. 225 cit. práce.

¹¹¹ Str. 225 cit. práce.

státě a vyjadřujícími vůli dělnické třídy a jí vedených pracujících mas, určenou v poslední řadě hmotnými podmínkami jejich života, jaké má být chování lidí, aby byl vybudován a upevněn komunismus“;¹¹²

za třetí normy politické, tj. „pravidla chování vyjadřující vůli dělnické třídy a jí vedených pracujících mas (v poslední řadě určenou materiálními podmínkami jejich života), jaké má být chování lidí, aby byly prostřednictvím státu prosazeny nebo zajištěny takové vztahy mezi třídami (nebo částmi tříd), projevující se v jejich účasti na záležitostech státu, a takové řízení činnosti státu, takové úkoly, obsah a formy činnosti státu, aby bylo zajištěno a urychleno budování komunismu v zemi“;¹¹³

za čtvrté normy práva, tj. „všeobecně závazná pravidla chování, stanovená nebo schválená státem v předem určené formě, zajišťovaná a vynucovaná celou vahou donucovací moci státu, prostřednictvím zvlášť k tomu určených státních orgánů a způsobem přesně stanoveným, která vyjadřují vůli dělnické třídy a jí vedených pracujících mas (určenou konečkonců hmotnými podmínkami jejich života), jaké má být chování lidí, aby byly zajištěny, upevněny a rozvíjeny ty společenské vztahy, výhodné a vhodné pro dělnickou třídu a ostatní pracující, které tato třída pokládá v daném údobí za zvlášť důležité pro zájmy pracujících, hlavně pro dosažení komunismu“.¹¹⁴

S názorem S. P. Kečekjana a M. P. Karevové nelze souhlasit. Domnívám se, že kdyby pravidly socialistického soužití byly pouze normy práva, omezily by se ústavy a kodexy socialistických států na zakotvení povinnosti dodržovat buď normy práva, anebo pouze pravidla socialistického soužití. Avšak neuváděly by, podle mého názoru, povinnost dodržovat normy práva a pravidla socialistického soužití.¹¹⁵

Nelze akceptovat ani druhý názor, který za pravidla socialistického soužití považuje pouze mimoprávní normy. Rovněž i v tomto případě vycházím ze znění některých ustanovení našich kodexů, která zakotvují povinnost dodržovat pravidla socialistického soužití. Např. § 1 trestního zákona stanoví, že: „Účelem trestního zákona je chránit společenské a státní zřízení Československé socialistické republiky, socialistické vlastnictví, práva a oprávněné zájmy občanů a vychovávat k řádnému plnění občanských povinností a k zachovávání pravidel socialistického soužití.“ V tomto případě zákonodárce hovoří o výchově občanů k zachovávání pravidel socialistického soužití. Znamená to, že zde zahrnuje pod pravidla socialistického

¹¹² Str. 227 cit. práce.

¹¹³ Str. 230 cit. práce.

¹¹⁴ Str. 240 cit. práce.

¹¹⁵ Viz § 5 občanského zákoníku: „Je-li socialistické soužití porušeno zřejmým zásahem do práva, lze se domáhat ochrany u místního národního výboru. Aby zachování pravidel socialistického soužití bylo obnoveno, může místní národní výbor předběžně zasah do práva zakázat nebo uložit, aby závadný stav byl odstraněn...“

soužití jak normy práva, tak i ostatní normy sociálních systémů. Domnívám se, že by bylo poněkud absurdní, kdyby trestní zákon nepředpokládal porušení právních norem a kdyby ustanovení trestního zákona nesměřovalo k výchově občanů zachovávat normy práva.

Složitým problémem je otázka, zda neprávní pravidla socialistického soužití jsou podpůrným pramenem práva. Neprávní pravidla socialistického soužití, podle mého názoru, jsou podpůrným pramenem práva jen v případě, kdy určitá právní norma se pravidla socialistického soužití dovolává a pouze v tom rozsahu, v jakém se právní norma tohoto pravidla soužití dovolává. Jiné názory zabývající se touto problematikou jsou diskutabilní a přesahují rámec této práce.

Teorie prof. Radima N. Foustky je, podle mého názoru, v současné době teorií nejrozšířenější. Pod pojem pravidel socialistického soužití je skutečně nutné zařadit širokou škálu norem regulujících společenské vztahy v socialismu, a to jak z hlediska jejich struktury, tak i z hlediska jejich dynamiky (činnosti, fungování, působení).

V socialistické společnosti však stále ještě existují i názory a jim odpovídající pravidla chování, jejichž obsah je v rozporu se socialistickým společenským vědomím. Vědomí některých sociálních skupin je ovlivněno přežitky přerůstajícími (přetrvávajícími) z kapitalismu do socialismu, buržoazní ideologií a v některých případech toto vědomí negativně ovlivňují i rozpory vlastní socialismu. Deformace socialistického společenského vědomí se odráží i v pravidlech chování regulujících skupinové vztahy v některých entitách. V socialistické společnosti stále ještě působí i pravidla náboženská apod. Taková pravidla chování, jejichž obsah je v rozporu se socialistickým společenským vědomím, nejsou součástí socialistické nadstavby a nemohou být ani zařazena do skupiny pravidel socialistického soužití.

Pravidly socialistického soužití jsou jenom takové sociální normy, „které vyjadřují vůli pracujících, regulují vztahy v socialistické společnosti s cílem úspěšného dobudování socialismu, ... vytvoření podmínek přechodu ke komunistické společnosti“.¹¹⁶

Jsou to tedy takové normy, které regulují socialistické společenské vztahy vznikající a existující mezi lidmi v jejich každodenním životě. Patří sem normy socialistické morálky, normy slušného chování, základní normy komunistické strany (zde je třeba ovšem uvážit, že normy komunistické strany nejsou pouze pravidly regulujícími chování lidí v některých vztazích existujících v socialistické společnosti, ale jsou náročnější, požadují přímo dodržování komunistických principů v těchto společenských vztazích. Komunistická strana v tomto případě vystupuje nejenom

¹¹⁶ Z. I. Ivanova: Pravidla socialistického obščežitija. Moskva 1963, str. 6.

jako pouhá součást socialistické společnosti, ale i jako předobraz nové komunistické společnosti), základní normy společenských (zájmových) organizací, normy upravující socialistické obřady, základní normy práva atd. Pravidla socialistického soužití jsou tedy všechny normy socialistické společnosti, které podporují vytváření a vývoj soudružských vztahů mezi lidmi na pracovišti, v místě bydliště, v rodině, jsou to normy práva zakotvující rozvoj socialistické demokracie, rovnoprávnost národů a národností atd.

Zároveň je třeba zdůraznit, že všechny právní normy či všechny normy organizací nelze zahrnout pod pojem pravidel socialistického soužití. Normy práva, normy komunistické strany a normy společenských (zájmových) organizací, které mají čistě organizační charakter (např. normy určující délku pracovní doby, dobu přestávky na oběd, normy organizací upravující výši příspěvků apod.), nejsou pravidly socialistického soužití. Tyto normy totiž vycházejí ze specifiky práce, pracoviště nebo organizace a jsou určeny konkrétními technickými a materiálními potřebami výrobního postupu, pracoviště nebo organizace. Čistě organizační normy však mohou podmínit vznik nových (z nich odvozených přímo nebo zprostředkovaně) pravidel socialistického soužití.

*Príslušnosť normy k pravidlům socialistického soužití je dána „sociálním obsahem této normy, charakterem společenských vztahů touto normou regulovaných, schopností určité normy podporovat rozvoj socialistické spolupráce a vzájemné pomoci lidí, s cílem upevnit socialistické vztahy“.*¹¹⁷

Domnívám se proto, že příslušnost normy k pravidlům socialistického soužití je určena obsahem samotné normy.

Pravidla socialistického soužití jsou normy, které regulují socialistické společenské vztahy mezi lidmi, vychovávají příslušníky socialistické společnosti k úctě k člověku a ke společnosti a dobrovolnému dodržování povinností, čímž napomáhají vytvářet základy nové komunistické společnosti.

Jestliže tato pravidla chování srovnáme s normami předcházejících společenských řádů, zjistíme, že neregulují pouze již vzniklé vztahy ve společnosti, ale vytvářejí i podmínky pro vznik nových společenských vztahů socialistického (a posléze komunistického) charakteru. Nejsou to pouze živelně vznikající pravidla — tj. živelná odezva na nutnost regulace vzniklých (objektivně se opakujících) společenských vztahů. Naopak pravidla socialistického soužití jsou uvědoměle tvořené normy chování. Jejich úkolem je formování vědomí jedince a výchova celé společnosti.

Pravidla socialistického soužití se navzájem prolínají. S postupným vý-

¹¹⁷ Marksistsko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i prava, Socialističeskoje pravo, Moskva 1973, str. 222.

vojem socialistické společnosti lze těžko zjistit, která norma vznikla původně jako norma právní nebo jako norma morální či norma komunistické strany atd. Souladný vývoj pravidel socialistického soužití podmiňuje postupné dodržování těchto norem zvykem. Tyto normy, včetně norem práva, jsou převážnou většinou socialistické společnosti dodržovány dobrovolně, a to i těmi jedinci, kteří s právními normami seznámeni nejsou. Lze proto dovodit, že u většiny příslušníků socialistické společnosti vzrůstá aktivita společenského vědomí a stoupá autorita společnosti; společnost se postupně iniciativně brání každému protiprávnímu působení. V souladném vývoji s ostatními pravidly socialistického soužití ztrácejí normy práva *postupně* charakter státního donucení. I to je předpokladem pro budoucí transformaci některých pravidel socialistického soužití v pravidla soužití komunistického.

III. KAPITOLA

ODUMÍRÁNÍ PRÁVA A VZNIK PRAVIDEL KOMUNISTICKÉHO SOUŽITÍ

Učení marxistické teorie o odumírání práva nabývá praktického významu po vzniku socialistické ekonomiky. Odumírání práva je dlouhodobý proces, jehož počátek je možno sledovat již v období přechodu od kapitalismu ke komunismu.¹¹⁸ *Předpokládá vytvoření ekonomických, politických a ideologických podmínek.*¹¹⁹

Základním předpokladem odumírání práva je vznik socialistické ekonomiky a možnost *postupné přeměny socialistických ekonomických vztahů v komunistické ekonomické vztahy.*

Socialistická společnost je ještě společností, ve které existuje sociální nerovnost lidí.¹²⁰ Socialistický stát, rozvíjející prostřednictvím svých funkcí socialistickou ekonomiku, stírá rozpory mezi městem a vesnicí, duševní a fyzickou prací, rozpory v rozdělování; postupně tak odstraňuje i důsledek plynoucí z těchto rozporů socialistické společnosti, tj. sociální nerovnost lidí.

Zapojením stále většího počtu pracujících do správy veřejných záležitostí jsou vytvářeny předpoklady pro *rozvoj socialistické demokracie*, socialistické kultury a socialistického právního vědomí. U pracujících, spravujících veřejné záležitosti, se zvětšuje pocit odpovědnosti ke společnosti; používají přísnější kritéria, kterými hodnotí chování lidí. Hodnocení chování jedince ve společnosti je stále častěji posuzováno podle norem socialistické morálky a nikoliv již podle norem skupinových.¹²¹

¹¹⁸ Teorie o odumírání státu a práva je jednou z nejvíce napadaných součástí marxisticko-leninského učení o státu a právu. Např. H. Kelsen píše: „Nemůžeme očekávat, že by v budoucí společnosti prevence byla natolik efektivní, že sama o sobě by již nahradila represí. Proto i komunistický řád musí být donucujícím, a proto nemůže odumřít stát. A proto ani komunismus se nemůže obejít bez sociální techniky, nazývajcí se právo“ (The Communist Theory of Law. London 1955, str. 38).

¹¹⁹ Myšlenky V. I. Lenina o nutnosti existence ekonomických, politických a ideologických podmínek k odumření státu lze plně aplikovat i na proces odumírání práva. Viz V. I. Lenin: Stát a revoluce. Praha 1949, str. 96–102.

¹²⁰ Viz např. K. Marx, B. Engels: Kritiky programů. Praha 1949, str. 43–44.

¹²¹ Viz Ličnost, občestvo i gosudarstvo, Moskva 1966, str. 25–30.

Proces odumírání práva je doprovázen vznikem pravidel komunistického soužití. Vznik pravidel komunistického soužití je jevem značně složitým, ke kterému dochází po dlouhé období. Proto musí být vědecky předpokládán a řízen. *Předpoklad vědeckého řízení společenského vývoje podmiňuje i růst úlohy vědy, zejména v období přechodu od socialismu ke komunismu.*

V předchozí kapitole bylo již několikrát zdůrazněno, že socialistické právo je normativním systémem schopným pružně reagovat na změny ve společnosti a zároveň tyto změny předpokládat a regulací společenských vztahů vytvářet pro předpokládané změny ve společnosti podmínky. Schopnosti socialistického práva pružně reagovat na změny v socialistické společnosti, předpokládat je a regulovat nově vznikající společenské vztahy je využíváno zejména v období přechodu od socialismu ke komunismu, kdy se rozšiřuje okruh sféry společenských vztahů regulovaných právem.

Po vzniku socialistické ekonomiky jsou vytvářeny progresivními společenskými institucemi a státními orgány zároveň i podmínky k možné transformaci některých norem práva a dalších pravidel socialistického soužití v pravidla soužití komunistického. Vznik pravidel komunistického soužití je však možný pouze při dobrovolném dodržování právních norem a uvědomělé akceptaci práva celou společností. *Proces tvorby práva a proces aplikace práva je proto demokratizován.*

Do tvorby práva je postupně zapojována celá společnost, zejména formou širokých a celostátních diskusí o návrzích zákonů. Státní orgány aplikující právo jsou vytvářeny nejenom z odborných pracovníků, ale jsou v nich zastoupeni příslušníci všech vrstev socialistické společnosti.

Právo regulující vztahy v rozvinuté socialistické společnosti poprvé v historii přestává být nástrojem potlačení jedné třídy druhou. Zůstává ale nezbytným prostředkem, zabezpečujícím státu a společnosti kontrolu míry práce a spotřeby, ochranu společnosti proti rušitelům společenských vztahů, společenskou organizaci, disciplínu atd.

Pro proces odumírání práva a vznik pravidel socialistického soužití je charakteristické:

- za prvé zvýšení úlohy práva při regulaci společenských vztahů a přísné dodržování socialistické zákonnosti,

- za druhé rozvoj socialistického právního vědomí a socialistické právní kultury,

- za třetí souladný vývoj práva s neprávními normativními systémy,

- za čtvrté postupné zužování okruhu společenských vztahů podléhajícího sféře právní regulace (a to za předpokladu splnění všech předcházejících bodů).

Proces odumírání práva a vzniku pravidel komunistického soužití prochází nejprve obdobím zvýšení regulativní funkce práva ve společnosti. Zvýšená právní regulace socialistických společenských vztahů je podmín-

kou pro další upevnění socialistické zákonnosti a společenské disciplíny. To znamená, že *proces odumírání práva je ve svém počátku vlastně vzrůstem normativního charakteru práva.*

Vzrůst normativního charakteru práva a vzrůst regulativní funkce práva v socialistické společnosti předpokládají skutečnost, že podstatou práva je vůle dělnické třídy vyjadřující její obecný zájem, který je v zásadním souladu se zájmem ostatních pracujících, že roste imperativnost a kategoričnost práva,¹²² pravidla socialistického soužití jsou dobrovolně a uvědoměle dodržována většinou příslušníků společnosti, rozvíjí se zákonodárná technika (přesně je vyjádřená hypotéza, dispozice a sankce) a prohlubuje se vědeckost poznání včetně poznání zájmů, jež je předpokladem adekvátnosti normy.

Rozvoj socialistického právního vědomí a socialistické právní kultury je jedním z hlavních úkolů období přechodu socialismu ke komunismu. Společnost je k socialistickému právnímu vědomí vychovávána pomocí marxistické ideologie, socialistického práva, neprávních normativních systémů socialistické společnosti, zapojením co nejširšího počtu pracujících do správy veřejných záležitostí, výchovou ve školách, prostřednictvím socialistické kultury apod. „Právní vědomí, které odráží objektivní podmínky společenského rozvoje, řídí, reguluje a koordinuje sociální praktickou činnost lidí, se zároveň i přetváří v této činnosti a naplňuje se novým obsahem.“¹²³

Rozvoj socialistického právního vědomí je proto značně důležitým předpokladem pro vznik pravidel komunistického soužití. Právní vědomí v podstatě obsahuje názory, myšlenky, představy, nálady, přání atd., které vyjadřují pochopení existence a fungování určitého právního řádu ve společnosti. Obsah *socialistického* právního vědomí se stále obohacuje. Po-

¹²² Je jistou rozporností, že k růstu imperativnosti práva dochází prolínáním norem socialistické morálky do socialistického práva. Normy socialistické morálky pronikly ve značné míře např. do rodinného práva. Ustanovení §§ 18, 19, 31, 32, 33, 35 a dalších zákona o rodině jsou vysloveně ustanoveními imperativního charakteru a tyto právní normy jsou zároveň i normami morálními. (Např. § 33 odst. 1 zákona o rodině, který zní: „Rodiče odpovídají společnosti za všestranný vývoj svých dětí, pečují soustavně a důsledně o jejich výchovu, výživu a řídí jejich jednání tak, aby z nich vyrostli zdraví a uvědomělí občané.“ je evidentně pravidlem socialistické morálky.) Normy morálky jsou vyjádřeny — jak již bylo uvedeno — zákazem či příkazem určitého chování. I po prolnutí do socialistického práva si citované ustanovení rodinného zákona zachovává charakter příkazu a lze je zařadit k právním normám příkazujícím.

Narůstání kategoričnosti socialistického práva je možno demonstrovat např. na právních normách regulujících některé občanskoprávní vztahy ve sféře tzv. obligačního práva. Srovnáme-li ustanovení §§ 1116–1118 občanského zákoníku z roku 1811 č. 946 Sb. z. s. ve znění zákona č. 11/1918 Sb. z. a n. s ustanoveními §§ 183 až 185 občanského zákoníku č. 40/1964 Sb., která regulují zánik obdobného právního vztahu (zánik práva užívat byt), zjistíme, že dispoziční právní normy obsažené v občanském zákoníku z r. 1811 nabývají v občanském zákoníku z roku 1964 do značné míry rysů norem kogentních.

¹²³ J. A. Lukaševa: Socialističeskoe pravosoznanije i zakonnost. Moskva 1973, str. 5.

stupně zahrnuje rovněž i „ideje, představy, hodnocení, přání a nálady, vyjadřující nejenom pochopení objektivní nutnosti existence zákonnosti ve společnosti, ale i pochopení charakteru obecně závazných pravidel chování a principů, na jejichž základě normy práva vznikají, přesvědčení o spravedlnosti těchto norem, jejich prospěšnosti a nutnosti ochrany proti narušení. Socialistickému právnímu vědomí je vlastní i pochopení důležitosti realizace práva, odpovědnosti jedince před společností, pochopení organické jednoty práv a povinností v socialistické společnosti“.¹²⁴

Posilování přesvědčení o adekvátnosti práva má pozitivní vliv na jeho poznání a poučení o obsahu práva posiluje přesvědčení mas o jeho adekvátnosti.

Socialistická právní kultura a její rozvoj je podmíněna rozvojem socialistického právního vědomí. Jedině za předpokladu rozvinutého socialistického právního vědomí v oblasti tvorby i realizace práva je možný i rozvoj socialistické právní kultury.¹²⁵

Souladný vývoj socialistického práva s ostatními normativními systémy socialistické společnosti a jejich postupné sblížování je zvláštností, ke které dochází po vzniku ekonomické základny a třídně sociální struktury socialismu. Tento souladný vývoj norem socialistických systémů je předpokladem jejich budoucí transformace v pravidla komunistického soužití. (Problematika souladného vývoje normativních systémů socialistické společnosti byla podrobně vysvětlena v předchozí kapitole.)

Postupné zúžení okruhu společenských vztahů regulovaného právem předpokládá i vznik nových pravidel soužití, vyrůstajících z ekonomické základny komunismu.

Nová pravidla komunistického soužití, která vzniknou v komunistické společenské samosprávě, nebudou již vynucována státní mocí, ale autoritou společnosti. V komunistické společenské samosprávě bude vyloučena existence skupin lidí vykonávající správu jako svoje povolání.¹²⁶ Na správě záležitostí se budou podílet (tak či onak) bezprostředně nebo v zastoupení všichni členové společnosti. Proto komunistická pravidla soužití budou dodržována dobrovolně a přejdou ve zvyk.

Upevnění regulativní funkce práva ve společnosti a přísné dodržování socialistické zákonnosti jak při aplikaci, tak při tvorbě práva je cesta vedoucí k odumírání práva a zároveň k obohacení norem neprávních systémů, zejména morálky, cesta vedoucí ke vzniku nového historického typu sociálních norem, pravidel komunistického soužití.

¹²⁴ J. A. Lukaševa, cit. práce, str. 104.

¹²⁵ Problematika zvýšení úlohy práva při regulaci společenských vztahů a přísného dodržování socialistické zákonnosti a problematika socialistického právního vědomí a socialistické právní kultury je značně složitější; vyžaduje samostatného zpracování. Práce však věnuje pozornost těmto problémům pouze okrajově.

¹²⁶ Viz Pravo i kommunizm, Moskva 1965, str. 180.

Odumírání práva prostřednictvím vzrůstu normativního charakteru a imperativnosti práva a „dobrovolného dodržování právních předpisů, to je dialektika přeměny ‚některých norem‘ socialistického práva v budoucí pravidla komunistického soužití“.¹²⁷

¹²⁷ Marksisticko-leninskaja obščaja teorija gosudarstva i prava, díl Socialističeskoje pravo, Moskva 1973, str. 615.

НЕПРАВОВЫЕ НОРМАТИВНЫЕ СИСТЕМЫ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ ПРАВО

(РЕЗЮМЕ)

Право в социалистическом обществе не является исключительной нормативной системой. Наряду с правом существуют при социализме и другие нормативные системы, как-то: мораль, политические нормы, нормы приличия и т. д.

Предмет работы составляет проблематика основных нормативных систем социалистического общества. В работе не охвачены все нормативные системы, имеющиеся в социалистическом обществе. В ней рассматриваются лишь те из них, которыми урегулировано поведение отдельной личности в обыденной жизни.

Проблематика неправовых нормативных систем представляет собой составную часть ряда научных отраслей (например социологии, эстетики, философии и т. п.). Данная работа занимается лишь соотношением социалистического права и неправовых нормативных систем, слаженности их развития и постепенного возникновения правил коммунистического общежития.

Нормы систем социалистического общества не даны раз и навсегда и не являются неизменяемыми. Развитие последних происходит в соответствии с развитием социалистической экономики, социальной структуры и сознания социалистического общества.

I

Повторяющиеся отношения между людьми в родовом обществе складываются совсем стихийно. Члены общества не представляли себе совокупность отношений, в которых они жили, как нечто определенного, цельного, проникнутого определенным принципом, напротив, люди бессознательно приспособлялись этим отношениям, не имея о них как об особых исторических отношениях какого-либо представления.

В процессе разделения труда имеет место возникновение общественных классов, положение которых в сфере экономики совершенно отличается. Поскольку класс либо группа создает свою собственную нормативную систему, то зарождение последней является все еще стихийным процессом, хотя оно и обусловлено положением класса либо группы в общественной экономике и социальной структуре.

После появления государства господствующий класс начинает все более отчетливо осознавать наличие „идеологических общественных отношений (т. е. таких, которые до своего образования проходят через сознание людей) ...“. Правила поведения, призванные обеспечить его ведущее место в обществе, охранять имущество частных владельцев средств производства и способствовать сохранению общественного устройства закрепляются им как нормы права.

Развитие нормативных систем — совокупностей правил поведения, содержащих в себе запреты и приказания — которые можно охарактеризовать как квалифицированный компонент сознания, проходило в тесной взаимосвязи с процессом развития культуры и религии как в родовом обществе, так и в докапиталистических обществах.

В связи с появлением религии нередко цитируется античный философ и поэт Титус Лукреций Карус: „*Primus in orbe deos fecit timor*“. Это бесспорно так, но не к каждому богу у человека складывается одинаковое отношение.

Отношение человека к богу времен тотемизма строится на родственных началах, он почитает его как своего отца-предка, имея по отношению к нему аналогичные обязанности как в отношении родственника.

Бог (или боги) вероисповеданий всех классовых обществ выступает в качестве „творца“, „мстителя“, оправдывающего данный общественный строй и наказывающий провинности в отношении социального устройства. Этот карающий бог на протяжении долгих веков не вознаграждает за хорошее поведение ни после смерти.

Религия, обусловленная экономикой, оказала влияние не только на содержание нормативной системы определенной социальной среды, но и на официальную самостоятельность или несамостоятельность существования нормативных систем как таковых в отдельно взятых общественных формациях.

Родственное отношение человека-охотника, сборщика плодов к богу в родовом обществе периода тотемизма повлияло на три самостоятельные (по отношению к религии) группы нормативных систем, развитие которых проходило в соответствии с примитивным характером этого периода родового общества.

Человек как член общества — рода — соотносил свое поведение с интересами рода и других его членов, следуя авторитету рода и его институтов. На этом первом этапе мы встречаемся с примечательным явлением: бог — точнее говоря божественный клан вообще не заботится о человеческой морали, как это делают, например, христианский, европейский, мусульманский и другие боги.

Следовательно, если отношение человека к человеку оценивается сквозь призму „морального кодекса человечества“, а не „кодекса, установленного богами“, то человек не может быть морально зависимым от бога.

Моральная система данного периода родового общества представляла собой совершенно самостоятельную систему и независимую от любого вероисповедания.

Совершенно самостоятельные системы независимые от вероисповедания образовали также нормы приличия и родовые обряды, формирующие отношения рода к члену и отношения члена к роду (например, обряды совершеннолетия и т. п.).

Во вторую группу норм входили нормы, регулирующие поведение человека по отношению к богу. Эти нормы еще не могут быть названы „божьей заповедью“ в смысле религий классово разделенных обществ. Однако по отношению к богу уже имеются правила поведения, нарушение которых карается им же болезнью или смертью. Более того, в этот период времени существуют также правила культовых обрядов, соблюдение которых для удачной охоты, успешного сбора плодов и т. п., является крайне необходимым. Однако религиозные нормы периода тотемизма не оказывают влияния на моральную систему рода. Скорее наоборот — религиозные нормы находятся под влиянием родовой морали.

К третьей группе можно отнести нормы, обусловленные религией и в то же время родовой моралью. Человек родового общества времен тотемизма обязан животным за najważniejszą część swojej kultury. Зубы, кости, панцири и т. д. животных представляют собой важные средства труда, без которых человек не в состоянии сделать ни оружие, ни инструменты. На образ поведения человека при ловле, сборе плодов, сохранении огня и т. п. неизбежно повлияло его отношение к животному — богу —

родственнику. Таким образом, правила поведения, регулирующие охоту, сбор и т. п., также находятся под влиянием религиозных норм. С другой же стороны, сбор плодов, охота, сохранение огня и т. п. — это деятельность, в которой принимают участие все члены рода. В процессе этой „общественной деятельности“ складываются отношения между людьми, значит такие отношения, в которых „бог не заинтересован“ и которые регулируются независимыми от родового вероисповедания нормами. Поэтому нормы, представляющие собой зародыш будущей системы технических норм, имеющих общественную силу воздействия, оказались под влиянием вероисповедания рода (причем некоторые из них входили составной частью и в культовые нормы) и в то же время среди них имелись также нормы, обусловленные уровнем общественного производства и родовой моралью, значит независимые от родового вероисповедания нормы.

Постепенные сдвиги в экономике, появление верховенства и подчиненности между людьми нашли свое отражение и в человеческом сознании. С наступлением фетишизма человек стал морально зависимым от своего бога. Моральная зависимость человека от бога послужила причиной перехода правил поведения, регулирующих отношения между людьми родового общества, к группе норм, оказавшихся под влиянием религии.

Если поведение человека, его отношение к другим людям подчиняются „оценке богом“, то на данном этапе и правила, регулирующие поведение личности по отношению к другим людям, оказываются под влиянием религии. „Моральный кодекс, установленный людьми“ постепенно смещается из этой области в сферу правил — „божьих заповедей“. Так, например, из морали становится религиозная мораль, обряды становятся составной частью культа и даже технические нормы, оказывающие общественное воздействие, смещаются в область культовых норм.

После возникновения государства и право восточных деспотий, рабовладельческого и феодального государств входит в большую группу норм, находящихся под влиянием (кроме прочего) официального государственного вероисповедания. Дело в том, что представитель господствующего класса наказывал от имени бога или богов представителей подчиненных классов. А карающие и оправдывающие божества наказывали и оправдывали в соответствии с интересами господствующего класса, а не сообразно какой-то объективной божьей справедливостью.

В период возрождения, в рамках движения, имеющего своей целью объединение Италии, приблизительно около 1513 года, из большой группы норм официально выделяются в качестве совершенно самостоятельной системы политические нормы. Идея независимости политики от какой-либо другой нормативной системы впервые открыто высказана Николло Макиавелли в его же труде „Государь“.

В процессе революционной борьбы буржуазия за взятие политической власти в свои руки официально выделяется из большой группы норм мораль — как вторая нормативная система. Предпосылкой революционных преобразований общества явилось наличие действительно революционных сдвигов в мышлении общества. Возглавленные буржуазией массы должны были приветствовать революцию как единственный выход из создавшегося положения. Вот почему общественные отношения больше не следовало регулировать „божьиими заповедями“ а „человеческой“ моралью, т. е. посредством норм, являющихся „побуждением чистой воли личности человека“.

И. Кант в произведении „Критика практического разума“ (1788) своим определением нравственности делает официально самостоятельной вторую обособленную систему норм. Согласно Канту мораль — „не отражает... ничего иного кроме автономии чистого практического разума, т. е. свободы, а свобода сама по себе является

нормальным условием всех максим, при наличии которой и только можно согласиться с верховенствующим практическим законом”.

После победоносной буржуазной революции в конце 18 и начале 19 вв. официально выделяются и другие нормативные системы. Появляется также буржуазное право (маскируемой им классовостью совершенно отличающееся от предшествующих исторических типов права) как самостоятельная нормативная система, образуемая законодательным органом.

II

После пролетарской революции складываются в социалистическом обществе по своей содержательной структуре полностью отличительные нормативные системы (по сравнению с предшествующими общественными формами). Правила поведения социалистического общества регулируют поведение людей в соответствии с классовыми интересами и способствуют формированию их сознания.

Комплекс социалистических правил поведения характеризуется определенным родом единством и в то же время известной дифференцированностью. Единство последнего обусловлено наличием экономического базиса социализма, фактом, что все нормы суть составной частью социалистической надстройки и преследуются ими общая цель. Дифференцированность вызвана тем, что комплекс социалистических правил поведения составляют отдельные совокупности (нормативные системы), преследующие интересы общества своим особым (специфическим) способом. Поэтому цели общества преследуются каждой совокупностью норм с помощью свойственных ему средств и свойственных ему же методов.

В нормативной надстройке социалистического общества ведущее место принадлежит нормам марксистско-ленинской партии. Роль этих норм возрастает по мере развития социалистического общества, роста ведущей роли партии при социализме.

Нормы коммунистической партии подразделяются на две группы: во-первых, это нормы, действующие вне организации, не имеющие устойчивой классической структуры и отвечающие по своему характеру целесловным (программным) нормам; во-вторых — нормы с устойчивой классической структурой, содержащиеся в Уставе партии и действующие внутри собственной организации.

Первая группа норм образуется в процессе управления развитием, осуществляемого коммунистической партией во всех сферах общественной жизни. Решения, постановления, резолюции съездов, конференций, партийных органов, касающиеся развития общества, образуют весьма специфические нормы, действие которых распространяется на все общество. Эти нормы с момента их возникновения обязательны не только для членов и кандидатов КПЧ, но и (в силу ведущего места, занимаемого коммунистической партией в политической системе социалистического общества) для социалистического государственного аппарата. После их перехода в другие нормативные системы становятся обязательными (действующими) для всего социалистического общества.

Нормы, действующие внутри организации, обладают классической структурой а в случае их нарушения применяются заранее предусмотренные и в нормах закрепленные санкции. Они обязательны лишь для членов и кандидатов партии. Хотя они и действуют внутри организации, представляют собой модель поведения человека-коммуниста, оказывающего положительное влияние и на поведение остальных людей.

Программные нормы общественных организаций (организаций по интересам) регулируют (по сравнению с нормами КП) более узкий объем общественных отноше-

ний. Можно назвать их нормами, которые специфическим образом действуют вне организации. Они обязательны только для членов организации.

Некоторым организациям (Профсоюзы и производственные кооперативы) социалистическим государством поручено управление общественными делами. В таких случаях соответствующая организация регулирует отношения, существующие и складывающиеся в той или иной сфере общественной жизни, путем применения своих собственных норм. Так, например, согласно правилу § 52 закона № 54/1956 СЗ о страховании работников на случай временной нетрудоспособности, в редакции закона № 16/1959 СЗ и закона № 87/1968 СЗ, ведение дел по страхованию на случай временной нетрудоспособности поручено трудящимся, являющимся членами Революционного профсоюзного движения. Здесь же предусмотрено, что наивысшим органом страхования на случай временной нетрудоспособности (абз. 1 § 54 цит. закона) является Центральный совет профсоюзов. Вместе с тем ЦСП наделен правами по изданию актов в виде объявления Председателя правительства, публикуемого в Сборнике законов ЧССР. В этом плане нормы общественных организаций (организаций по интересам) можно разделить еще на две группы: нормы, носящие характер права, и нормы, не обладающие таким характером. Дело в том, что в условиях социализма некоторые нормы общественных организаций (организаций по интересам) переходят в сферу права, становятся вторичными правовыми актами, соблюдение которых вынуждается государством.

Важной нормативной системой социалистического общества является мораль, нравственность.

Развитие нравственности пролетариата осуществляется наряду с воспитанием сознательности в пролетариате, сперва в процессе отдельных классовых битв а затем уже на отдельных этапах развития коммунистического общества (как в низшей, так и в высшей стадии). Названия пролетарская нравственность, социалистическая нравственность, коммунистическая нравственность суть обозначением одного и того же типа морали на определенном этапе ее развития.

Норма нравственности выражена в подобии запрета или приказа. В качестве санкции за нарушение нравственной нормы служит негативный отклик общественного мнения. Между тем как оценкой морального поведения служит положительный отклик общественного мнения.

Важным фактором воспитания и упрочения морально-политического единства общества является соответствие социалистического права социалистической нравственности. Специфическая природа взаимоотношения права и нравственности в условиях социализма заключается не только в том, что право отражает нормы социалистической морали, но и в том, что социалистическое право, укрепляющее материальное и политические основания общества, в то же время воспитывает трудящихся в духе принципов социалистической нравственности.

В свете проникновения принципов социалистической морали в нормы социалистического права можно выделить три группы норм: во-первых, это нормы права, являющиеся вместе с тем и нормами морали (к примеру, положение § 415 ГК — „Каждый обязан вести себя так, чтобы не имели места ни причинение вреда здоровью и имуществу, ни неправомерная имущественная польза в ущерб обществу или отдельному лицу“ является вместе с тем и нормой нравственности); во-вторых — нормы права, имеющие моральный аспект (например, положение абз. 1 § 156 КЗот „При распределении работников по сменам организация обязана учитывать также потребности женщин, заботящихся о детях“ содержит в себе нравственную норму, предписывающую охрану матери и ребенка); в-третьих, нормы не являющиеся нравственными нормами и не имеющие морального аспекта (однако отсутствие отноше-

ния к морали у третьей группы норм — это только кажущееся обстоятельство. Так, организационные нормы, входящие в эту группу, могут оказаться нарушенными в силу поведения, обозначаемого как неморальное поведение. В результате нарушения некоторых норм, относящихся к этой третьей группе, могут оказаться нарушенными также интересы общества, касающиеся, например, снабжения, выполнения плановых заданий и т. п. Таков механизм возникновения явлений, оказывающих отрицательное влияние на развитие общественного сознания. Тем самым нарушается и развитие норм социалистической морали).

К числу важных проблем социалистического общества относятся и вопросы технических норм с социальным воздействием.

Техническая норма в качественном и технологическом отношении отражает определенный способ производства. В обществе она начинает действовать тогда, когда наблюдение ее вынуждается обществом, государством, классом либо группой. Тот факт, что соблюдение нормы вынуждается, имеет своим последствием превращение технической нормы из фактической в официальную норму.

Однако не все технические нормы регулируют отношения между людьми в процессе производства. Существуют и такие технические нормы, которые обусловлены только естественными закономерностями и в которых воля человека сводится лишь к познанию этих закономерностей.

Вместе с тем имеется и группа технических норм, обусловленная не только процессом познания и использования естественных закономерностей, но и волей класса, группы, общества. Это — технические нормы, появление которых вызвано потребностями развития общества, обычаями, модой и т. п. Такие нормы можно назвать техническими нормами с социальным воздействием. Отводится им важная роль в процессе регулирования развития общества, производства, трудовых навыков, отношений работника к технике производства. Их роль возрастает особенно в период научно-технической революции.

Повседневные отношения, складывающиеся между людьми в социалистическом обществе, регулируются нормами приличного поведения. Это — нормы, предусматривающие определенную форму поведения людей в обществе.

Абстрактное определение норм приличного поведения — весьма сложное дело. Ведь нормы приличия переплетаются с нравственными нормами, причем к их числу относятся и некоторые эстетические нормы. На практике нормы приличия более резко отличаются от нравственных норм, так как ими регулируется весьма своеобразная сфера общественных отношений. (Хотя и на практике в ряде случаев неприличное поведение расценивается как неморальное.)

Нормативные системы могут подразделяться по двум критериям: по их содержанию либо с учетом структуры правил поведения нормативной системы.

В качестве самостоятельных нормативных систем с точки зрения структуры норм выступают обычаи и обряды. Однако поскольку обычаи и обряды рассматриваются нами в плане их содержания, то они представляют собой нормы нравственности, политики, права и т. д.

Структура норм-обычаев и норм-обрядов, как правило, отличается от структуры норм остальных неправовых (и неписанных) социальных систем. Из различия заключается в том, что норма-обычай состоит из гипотезы, диспозиции и санкции.

В формировании сознания человека, являющегося членом социалистического общества, важное место отводится традициям.

Последние служат оценочным критерием, свойственным определенной социальной общности людей. Они зарождаются как отклик на поведение высокоразвитого индивида либо коллектива (высокоразвитого, в частности, в идеологическом, моральном

и других отношениях), который в конкретной (как правило, обостренной) ситуации выражает социальные классовые интересы группы, членом которой он является. Затем с помощью социальной психологии данный отклик внедряется в групповое сознание и становится критерием, служащим группе для оценки поведения отдельной личности, характеру его (поведение) как хорошее или плохое.

Итак, отношения в социалистическом обществе регулируются целым комплексом правил социалистического общежития.

В качестве правил социалистического общежития служат такие социальные нормы „которые выражают волю трудящихся, регулиующую отношения при социализме, ...создание условий для перехода к коммунистическому обществу“. Принадлежность нормы к правилам социалистического общежития определяется содержанием самой нормы.

III

Процесс отмирания права обусловлен обеспечением слаженного развития нормативных систем социалистического общества и взаимного их проникновения.

Учение марксистской теории государства и права относительно отмирания права находит практическое применение после зарождения социалистической экономики. Отмирание права — это длительный процесс, начало которого можно проследить еще в период перехода от капитализма к коммунизму. Осуществление этого процесса обусловлено созданием экономических, политических и идеологических условий. Основной предпосылкой отмирания права служат зарождение социалистической экономики и возможность постепенного преобразования социалистических экономических отношений в коммунистические экономические отношения.

Процесс отмирания права обусловлен развитием социалистической демократии, социалистической культуры и социалистического правосознания. Он же сопровождается зарождением правил коммунистического общежития. Возникновение правил коммунистического общежития — весьма сложное явление, развитие которого проходит на протяжении длительного периода времени. Поэтому этот процесс нуждается в научном управлении и прогнозировании. Научное управление общественным развитием обусловлено и возрастанием роли науки, особенно в период перехода от социализма к коммунизму.

В то же время на данном этапе осуществляется демократизация процесса нормотворчества и правоприменительной деятельности.

Характерными для процесса отмирания права и зарождения правил социалистического общежития являются: во-первых, повышение роли права при регуляции общественных отношений и строгое соблюдение социалистической законности; во-вторых, развитие социалистического правосознания и социалистической правовой культуры; в-третьих, гармоничное развитие права с неправовыми нормативными системами; в-четвертых, постепенное сужение круга общественных отношений, подлежащих правовому регулированию (при условии выполнения всех предшествующих показателей).

Соблюдение новых правил коммунистического общежития, которые появляются в коммунистическом обществе, не будет больше вынуждаться государственной властью, а самым авторитетом общества. В самоуправлении коммунистического общества не будет места для категории людей, осуществляющих исполнительную власть как свою профессию. В управлении общественными делами будут принимать участие

(в том или ином порядке) непосредственно либо в порядке представительства — все члены общества. Вот почему принимаемые коммунистическим обществом (его институтами) правила должны соблюдаться в добровольном порядке и входить в привычку.